

HÂRİCİLERİN HZ. ALİ'DEN AYRILIŞ SÜRECİ

Kenan AYAR*

ÖZET

Bu makalenin amacı, Hâricilerin Hz. Ali'den ayrılış sürecini, temel kaynaklara dayanarak irdelemektir. Araştırmada, Sıffin Savaşı'nın durdurulması, hakem tayini ve tahkîmnâmenin yazılmasında Hâricilerin oynadıkları rol ve sergiledikleri tutum incelenmekte; Harûrâ'da toplanmaları ve Hz. Ali'den kesin olarak ayrılıp liderlerini seçerek şehri terk etmeleri ele alınmaktadır. İncelemede, Hâricilerin tahkîmnâmenin yazılması aşamasında unvan tartışmasıyla birlikte tahkîme karşı çıktıkları, tahkîm kararından vazgeçmediği için halifeyi terk ettikleri ve gelişmelerin de onları haklı çıkardığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hâriciler, Hz. Ali ve Hâriciler, Sıffin Savaşı, Tahkîm Olayı.

ABSTRACT

THE REVOLTING PROCESS OF KHÂRIJITES FROM THE CALIPH ALI

The aim of this paper is to search the revolting process of Khârijites from The Caliph Ali depending on the source materials. In this article it has been searched that the Khârijities took part in stopping the war, appointing judge, and writing tahkîmnâme. It has also been tackled in this study that they, revolting from Ali, got together in Harûrâ and left the city by choosing their leader. These results have been reached in this paper: In the course of writing tahkîmnâme the Kharijities opposed arbitration because of the "title argument", they left The Caliph because he didn't give up his decision of arbitration and thereby the developments made them right.

Key Words: Kharijities, Caliph Ali and Kharijities, Sıffin War, Arbitration Problem.

Giriş

Hâricilerin bir grup olarak Sıffin Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte onların, söz konusu savaşın durdurulmasında, hakemlerin tayini ve tahkîmnâmenin yazılması aşamalarında belirleyici olup olmadıkları ve Hz. Ali'den ayrılışları halen tartışılmaktadır.¹ Bu makalede, Sıffin Savaşı'nın

* Yrd. Doç. Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fak., İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: kenanayar@hotmail.com

¹ Örnek olarak bk. Mahmûd İbrahim Abdurrâzık, "Hâriciler ve Tahkîm Olayı Etrafındaki Tartışmalar", *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, Haz.: Adnan Demircan, İstanbul 2000, s. 87-111; Adnan

durdurulması, hakem tayini ve tahkîmnâmenin yazılmasında Hâricîlerin oynadıkları rol ile Harûrâ'da toplanmaları ve Hz. Ali'den kesin olarak ayrılışları incelenerek, tartışılan bu konunun aydınlatılmasına katkıda bulunmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada Hâricîlik düşüncesinin doğuşu üzerinde durulmayacak,² sadece Hâricîlerin Hz. Ali'den fiili ayrılış süreci ele alınacaktır.

Esas konuya geçmeden önce, Sıffin Savaşı'na kadar yaşanan siyasi gelişmeleri kısaca özetlemek faydalı olacaktır. Bilindiği gibi İslâm toplumunda ilk anlaşmazlıklar, devlet başkanlığı konusunda ortaya çıktı. Köklü bir devlet geleneğine sahip olmayan ilk Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra devletin başına geçecek yöneticinin kim olacağı, nasıl belirleneceği, görev ve sorumluluklarını yerine getirmediğinde sorunun nasıl çözüleceği ile ilgili Kur'an ve sahih hadîste açık ifadeler bulunmadığından bazı problemlerle karşılaştılar. İlk halife Hz. Ebû Bekir ve halefi Hz. Ömer, karşılaştıkları siyasal sorunların çözümünde dönemin şartlarını dikkate alarak İslâm toplumunun birlik ve beraberliği pekiştirecek, devleti güçlendirecek politikalar izlediler.

Hz. Ömer'in belirlediği altı kişilik şûrâ içinden seçilen üçüncü halife Hz. Osman ise, oluşan yeni şartların etkisiyle seleflerinin politikalarında yaptığı bazı değişikliklerde toplumsal dengele-ri gözetemedi. Özellikle İslam'a giriş ve hizmette önceliği olmayan yakın akrabalarını devletin önemli mevkilerine getirmesi, başta halife adayları olarak tanındıkları halde kendilerine yönetimde yer verilmeyen şura üyeleri ile ileri gelen bazı sahabilerin tepkilerine yol açtı. Bu arada siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapıda meydana gelen değişiklikler, gerek Medine ve gerekse diğer eyaletlerde yönetimden rahatsız olanların sayısını artırdı. Yönetim muhalifleri Kufe, Basra ve Mısır gibi eyaletlerde kendini göstermeye başladı ve bunların bir kısmı, ashabın halifeyi eleştirmelerinden de cesaret alarak Medine'ye gelip, halifeye taleplerini ilet-

Demircan, "Ali b. Ebî Tâlib'i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İstem*, 3/6, 2005, s. 51-58.

² Hâricîlik düşüncesinin doğuşu hakkında geniş bilgi için bk. Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XX, Ankara 1975, ss. 219-248; Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji –hâricîlik düşüncesinin doğuşu-*, Samsun 1999; Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*. Genel olarak Hâricîlik hakkındaki literatür için bk. Ethem Ruhi Fırlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 174-175.

rek kabul ettirdi. Ancak dönüş yolunda, halife adına yazılmış kendilerinin ağır bir şekilde cezalandırılmalarını emreden bir mektubu bulmaları üzerine ihanete uğradıklarını ve artık halifeye güvenilemeyeceğini ileri sürerek, Medine'ye dönüp halifeyi muhasara altına alarak istifaya zorladılar. Halifeyi görevini bırakması için haftalarca kuşatma altında tutup ölümle tehdit ettikleri halde istifaya yanaşmayınca katlettiler.

Bu hadise, Müslümanlar arasında siyasi bölünmeyi ve iç savaşı başlattı. Müslümanların bir kısmı halifenin öldürülmesini meşru kabul ederken, diğer bir kısmı haksız yere öldürüldüğünü ve katillerinin cezalandırılması gerektiğini ileri sürdü. Dönemin en güçlü halife adayı olarak tanınan Hz. Ali, ilk görüşü benimseyen isyancıların ve Medine'de oturanların büyük bir kısmının desteğiyle hilâfet makamına geçti. Halifenin haksız yere öldürüldüğünü savunanlar ise, ona biat etmedi. Bu ortamda halife olan Hz. Ali, hem selefının katillerini cezalandırmak için gerekeni yapamadı hem de onun valilerini görevlerinden alarak yerlerine kendi valilerini tayin etti. Ancak Hz. Osman'ın Şam valisi Muaviye, katillerin cezalandırılması gerektiğini savunarak valilikten ayrılmadı ve Şamlıları ikna ederek halifeye karşı cephe aldı. Böylece İslam tarihinde ilk defa İslam toplumu siyasi idare bakımından ikiye bölündü. Hz. Ali, bu siyasi bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için diplomatik girişimlerden sonuç elde edemeyince Muaviye'ye karşı savaş kararı aldı. Fakat bu arada yönetimde kendilerine görev verilmeyen şûra üyelerinden Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. el-Avvâm Mekke'ye giderek, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ve katillerinin cezalandırılması gerektiğini savunan muhaliflere katıldılar ve Hz. Âişe ile birlikte bir ordu ile Basra'ya gidip halifenin valisini görevinden uzaklaştırarak şehri zorla ele geçirdiler. Bunun üzerine Hz. Ali, Şam seferini erteleyerek bu isyanı bastırmaya öncelik verdi. Ne var ki Müslümanlar iç savaşa katılmakta isteksiz davrandıkları için yeterli askeri desteği bulmakta zorlandı, Medine'den Basra'ya ulaşınca kadar ancak 20.000 asker toplayabildi. Buna karşın muhalifler Basra'da 30.000 kişilik bir orduyla onun karşısına çıktı. Muhalifler sayıca üstün olmalarından da cesaret alarak, halifenin itaat çağrısını reddedince çatışmalar başladı ve tarihte Cemel Vak'ası olarak anılan savaş Hz. Ali kazanarak Basra'yı tekrar hâkimiyeti altına aldı (36/656). Bundan sonra sıra ülke-

nin siyasi birliğini sağlamak için hâkimiyetini Muaviye ve Şamlılara kabul ettirmeye geldi. İtaat çağrıları sonuç vermeyince Hâricilerin bir grup olarak ortaya çıkış sürecini başlatan Sıffin Savaşı meydana geldi.

Burada, önce Sıffin Savaşı sonrası Hz. Ali'den ayrılan Hâricilerin, Mushafların kaldırılması eylemine hangi tepkiyi için gösterdikleri, savaşın devamından mı, yoksa durdurulmasından mı yana oldukları, halifeye bu konuda baskı yapıp yapmadıkları incelenecek, sonra onların ayrılış sürecine etki eden gelişmeler ele alınacaktır.

1. Sıffin Savaşı'nın Durdurulmasında İlk Hâriciler

Basra'yı ele geçirdikten sonra Kufe'ye giderek ülkeyi buradan yönetmeye başlayan Hz. Ali, Müslümanların siyasi birliğini sağlamak için Muâviye'yi bir kere daha kendisine biat etmeye çağırdı.³ Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü ve katillerinin cezalandırılması gerektiği konusunda Şamlıların desteğini alan Muaviye, biat çağrısını kabul etmeyince,⁴ savaş kaçınılmaz hale geldi.⁵ Nihayet 36 (657) yılı sonlarında Muaviye idaresindeki Şam

³ Minkarî, Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (212/827), *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382, s. 29-30; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, Kahire 1387/1967, I, 84-85; Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996, III, 65-69, 72, 80; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Beyrut 1407/1987, III, 70-71; Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, Beyrut t.y. , s. 147; İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Fütûh*, Beyrut 1406/1986, I, 501, 515-520; Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali el-Mes'ûdî (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Mısır 1958, II, 381; İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (328/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emin, Ahmed ez-Zeyn, İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1965, IV, 332-333; İbnu'l-Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1385/1965, III, 276-277.

⁴ Belâzurî, *Ensâb*, III, 82-83, 103; Dîneverî, *Ahbâr*, 162-163; İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 333. Muaviye'nin ashabın ileri gelenlerini yanına çekmek için yaptığı faaliyetler hakkında bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88-90; Belâzurî, *Ensâb*, III, 71-74; Taberî, *Târîh*, III, 64-66, 68-70; İbn A'sem, *Fütûh*, I, 542-547.

⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 92-93, 94, 98, 103-104; Belâzurî, *Ensâb*, III, 87; Dîneverî, *Ahbâr*, 155.

ordusu ile Hz. Ali idaresindeki Irak ordusu Sıffin ovasında karşı karşıya geldi.⁶ Kesin olmamakla birlikte orduların her birinde 70.000 ile 100.000 arasında asker bulunmaktaydı.⁷ Taraflar sonucundan korktukları için küçük çaplı çatışmalar dışında⁸ uzun süre toplu hücumla geçmediler, görüşmeler yoluyla sorunun halini bekletiler. Ne var ki Muaviye ve Şamlılar, ordularda bulunan asker sayısının birbirine yakın olmasından da cesaret alarak haklı olduklarında ısrar edip, halifenin barış ve biat çağrılarını reddettiler.⁹ Bunun üzerine 1 Safer 37 (19 Temmuz 657) Çarşamba günü tarafların öne çıkardıkları birliklerin çarpışmasıyla kısmi savaş başladı.¹⁰ İlk yedi gün bu şekilde geçtikten sonra, 8 Safer 37 (26 Temmuz 657) Çarşamba günü toplu hücumla geçildi.¹¹ Perşembe günü erkenden başlayan çatışmalar aralıksız 10

⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 156-157; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 93; Belâzuri, *Ensâb*, III, 82; Ya'kûbî, *Târih*, II, 187; İbn A'sem, *Futûh*, I, 556-557, 590; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 36; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara 1990, s. 145.

⁷ Tarafların Sıffin'deki asker sayıları hakkında bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 156, 558; Halife, *Târih*, I, 193; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 93; Belâzuri, *Ensâb*, III, 97-98; Dineverî, *Ahbâr*, 166-167; İbn A'sem, *Futûh*, I, 557, 564; İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, IV, 337; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 384-385; el-Makdisî, Mutahhar b. Tâhir (355/964), *Kitâbu'l-Bed'*, Mektebetu'l-Müsemmâ, (Paris 1916 baskısından ofset basım), Bağdat ty., V, 217; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 279; eş-Şemmâhî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Osmân b. Sa'îd b. Abdulvâhid (928/1522), *Kitâbu's-Siyer*, thk. Ahmed b. Seülâ es-Siyâbî, I-II, Umman 1987, I, 45.

⁸ Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 154-156, 160-193; Halife, *Târih*, I, 193; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 94; Dineverî, *Ahbâr*, 168-169; Ya'kûbî, *Târih*, II, 187-188; Taberî, III, 74-76; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 385-387.

⁹ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 197-202; Belâzuri, *Ensâb*, III, 84; Ya'kûbî, *Târih*, II, 188; Taberî, *Târih*, III, 79-81; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 387. Sıffin'de iki ordunun yaklaşık iki ayı toplu savaşa girmeden küçük çatışmalarla geçirdiği, bu süre içinde çeşitli görüşmeler yapılmasına rağmen Şamlılardan Hz. Ali tarafına dikkate değer bir geçişin olmadığı ve Muâviye'ye olan bağlılıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Bu durum, onların askeri gücünün Hz. Ali'nin askeri kuvvetine denk ya da üstün olduğunu, haklı olduklarına inandıklarını ve sıkı bir dayanışma içinde bulduklarını göstermektedir. Şayet Şamlıların askeri gücü Hz. Ali'nin askeri gücünden belirgin bir biçimde zayıf olsaydı, bu süre içinde halifenin ordusuna geçişler yaşanabilir ve Muaviye toplu savaşa girmeden Hz. Ali'ye biat etmek zorunda kalabilirdi.

¹⁰ Belâzuri, *Ensâb*, III, 84; Taberî, *Târih*, III, 82; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 387.

¹¹ Halife, *Târih*, s. 191, 193; Belâzuri, *Ensâb*, III, 86; Dineverî, *Ahbâr*, s. 179; Taberî, *Târih*, III, 82; krş. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 473.

Safer 37 (28 Temmuz 657) Cuma sabahına kadar sürdü.¹² 10 Safer 37 (28 Temmuz 657) Cuma günü üstünlüğün Hz. Ali tarafına geçtiğini gören Muaviye,¹³ Amr b. el-Âs'ın teklifiyle¹⁴ askerlerine yanlarında bulunan Kur'an sayfalarını havaya kaldırarak, Iraklıları Kur'an'ın hükmüne çağrılarını emretti.¹⁵

Şamlı askerler bu emri yerine getirince, Iraklılar, savaşın sürdürülüp sürdürülmemesi hususunda fikir ayrılığına düştüler. Hz. Ali, savaşın devamından yana olmasına rağmen, çatışmaların durdurulmasında ısrar edenlerin baskısına dayanamayarak ateşkes kararı aldı.¹⁶ Şamlıların Iraklıları Kur'an'ın hakemliğine çağırması, Hz. Ali taraftarları içinden daha sonra Hâriciler diye adlandırılan bir grubun ortaya çıkış sürecini başlattı.

Hz. Ali'nin otoritesinin ilk defa önemli ölçüde zedelenmesine de yol açan bu ateşkes kararının alınmasında, savaş sonrası Hz. Ali'den ayrılan Hâricilerin etkisi ne oldu? Onlar mushafların kaldırılması eylemine hangi tepkiyi niçin gösterdiler? Savaşın devamından mı, yoksa durdurulmasından mı yana oldular? Halifeye bu konuda baskı yaptılar mı?

Bu soruların cevabını aramaya geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Muaviye tarafı, sözü edilen çağrıyı Iraklıları etkileyecek bir biçimde planlayıp yapmıştır. Bunun nedeni, hem haklı çıkacakları beklentisine sahip olmaları hem de askerî kayıplarının daha da artıp savaşı kaybetme korkusu olmalıdır. Zira kaynaklarda yer alan rivayetlere göre, Siffin'de meydana gelen çatışmalarda Muaviye'nin ordusundan 45.000, halifenin ordusun-

¹² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 473-475, 479-480; Belâzurî, *Ensâb*, III, 95; Dineverî, *Ahbâr*, s. 188; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 399. Belâzurî (Belâzurî, *Ensâb*, III, 98, 95-96) *leyletü'l-herîrîn* 12 Safer 37 Cuma gecesine tekabül ettiğini kaydeder ki, bu tarih 10 Safer 37 olmalıdır.

¹³ Gece boyunca savaşmaktan insanlar yorulmuş, silahları yıpranmış, binlerce kişi öldürülmüş, sabah olunca artık insanların çoğu savaşmaktan bıkmış, ancak Eşter'in teşvikiyle savaş sürdürülmeye çalışılmıştır. Bk. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 473-477; Belâzurî, *Ensâb*, III, 86; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 398-399.

¹⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 225, 258; Belâzurî, *Ensâb*, III, 103; Dineverî, *Ahbâr*, s. 188; Taberî, *Târîh*, III, 101.

¹⁵ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 480-481; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101; Belâzurî, *Ensâb*, III, 98, 103; Dineverî, *Ahbâr*, s. 188-189; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 188; Taberî, *Târîh*, III, 101; Makdisî, *el-Bed'*, V, 219-220; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400.

¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, III, 103 vd.; Dineverî, *Ahbâr*, s. 189 vd.; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 188 vd.; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 36.

dan 25.000 olmak üzere 70.000 kişi öldürülmüştür.¹⁷ Dolayısıyla Muaviye, neredeyse askerlerinin yarısını kaybettiği bir sırada Iraklıları Kur'an'ın hakemliğine çağırmış ve bunu son bir şans olarak görüp, sonuç alacak biçimde yapılmasını sağlamıştır. Bir taraftan Şam Mushafını bir grup asker mızraklarının ucuna bağlayarak havaya kaldırmış,¹⁸ diğer taraftan yüzer kişilik gruplar halinde beş yüz asker yanlarında bulunan Kur'an sayfalarını mızraklarıyla havaya kaldırmış,¹⁹ bunlar, hep birlikte ordunun önüne geçerek²⁰ Iraklıları Kur'an'ın hakemliğine çağırmanın²¹ yanında, savaşın sürdürülmesi halinde hem Şam hem de Irak sınırlarını koruyacak kimsenin kalmayacağı, geride kalan eş ve çocuklarının da düşman saldırılarıyla yok olacakları uyarısında bulunmuşlardır.²² Ayrıca Muaviye'nin görevlendirdiği atlı bir kişi²³ de eline aldığı Mushaf ile iki ordunun ara bölgesinde dolaşıp

¹⁷ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 558; Halife, *Târîh*, I, 196; Belâzürî, *Ensâb*, III, 98; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 404-405; Makdisî, *el-Bed'*, V, 217. İbn Abdrabbih'in (*İkd*, IV, 343) Ebû Bekir b. Şeybe'den yaptığı bir rivayete göre, bu savaşta 50.000'i Şamlı ve 20.000'i Iraklı olmak üzere 70.000 kişi ölmüştür.

¹⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 478, 481; Dîneverî, *Ahbâr*, 189.

¹⁹ Mushafların kaldırılması eylemiyle ilgili rivayetleri, senetleriyle birlikte bize aktaran en eski tarihçiler, Nasr b. Muzâhim (ö. 212/827), İbn Sa'd (ö. 230/844), Belâzürî (ö. 279/892) ve Taberî (ö. 310/922)'dir. Diğer tarihçiler bu olayı, zikredilen tarihçilerin naklettikleri rivayetlere paralel anlatmaktadırlar.

²⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 478; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400. Nasr b. Muzâhim'in (Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 478) naklettiği bir rivayete göre *leyletü'l-herîr* sabahı olurken Iraklılar önce Şamlıların önünde sancaklara benzer şeyler görmüşler, sonra sabah ortalık aydınlanınca bunların mızrak uçlarına bağlanmış Mushaflar olduğunu anlamışlar. Büyük mescidin mushafı on kişi tarafından üç mızrağın ucunda taşınmaktaymış. Ordunun her kanadından yüzer kişi olmak üzere 500 şahıs havaya kaldırdıkları Mushaf sayfaları ile Ali'ye yönelmişler. Mes'ûdî de (*Murûc*, II, 400) 500 kadar Mushaf'ın havaya kaldırıldığını rivayet eder. Ancak bunların Mushaflar değil, Mushaf sayfaları olduğu anlaşılmaktadır. Şam mushafının üç mızrak ile kaldırıldığının belirtilmesi ve dönemin şartlarında malzemesinden dolayı mushafın ağırlığı bu kanaati güçlendirmektedir.

²¹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 478; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV, 255 (Zühri'den); Belâzürî, *Ensâb*, III, 98; Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef); Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400.

²² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 478, 481; Belâzürî, *Ensâb*, III, 98; Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef); Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400. Mes'ûdî (*Murûc*, II, 400), Şamlıların Iraklılara, "Rumlar, Türkler ve kafirlere karşı kim cihat edecek?" diye soru sorduklarını kaydeder.

²³ Minkarî'nin (*Vak'atu Siffîn*, 481) Sa'sa'a'dan rivayetine göre bu kişinin adı Ebu'l-A'ver es-Sülemî; Belâzürî'nin (*Ensâb*, III, 103) ez-Zühri'den naklettiği

Iraklıları Kur'an'ın hakemliğine çağırılmış,²⁴ referans olarak da, "Görmüyor musun kendilerine kitaptan bir pay verilenleri, aralarında hüküm versin diye Allah'ın kitabına çağırılıyorlar da sonra onlardan bir grup yüz çevirerek dönüyor."²⁵ ayetini okumuştur.²⁶

Kur'an'ın hükmüne yapılan bu çağrıya Iraklıların ve özellikle daha sonra Halifeden ayrılarak Hâricî olanların tepkileri ne olmuştur? Kaynaklarda yer alan rivayetlere bakılırsa, bu çağrının ardından Irak ordusunda görüş ayrılığı meydana gelmiş; sağ kanat komutanı Mâlik el-Eşter'in idaresindeki askerler çağrıdan etkilenmeden Şamlılara karşı saldırılarını sürdürürken diğer askerler çatışmaya ara vererek, çağrıya uyulup uyulmaması hususunu halifeyle tartışmaya başlamışlardır. Hz. Ali, askerlerine savaşmakta haklı olduklarını, bu çağrıdan etkilenmemelerini, savaşarak sonuç alıncaya kadar çatışmaya devam etmelerini; Muâviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Muayt, Habîb b. Melseme, İbn Ebî Serh ve ed-Dahhâk b. Kays gibi Şam ordusunun ileri gelenlerini çok iyi tanıdığını ve bunların en kötü niyetli kişiler olup din ve Kur'an dostu olmadıklarını, Kur'an'da bulunanları da bilmediklerini, Mushafları hile ile savaşı kazanmak amacıyla kaldırdıklarını söyleyerek savaşa devam etmelerini emretmiştir.²⁷

rivayete göre, Şamlı İbn Lehhit; İbn Kuteybe'nin (*el-İmâme*, I, 102) rivayetine göre ise İbn Hind idi.

²⁴ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 481; Belâzurî, *Ensâb*, III, 103, 105-107; Dîneverî, *Ahbâr*, 189; İbn A'sem, *Futûh*, II, 180, 187-188. Belâzurî'nin (*Ensâb*, III, 105-107) başka bir rivayetine göre ise İbn Lehhit adlı kişi, yanlarında mushafları olan atlılarla birlikte atları üzerinde Mushafları açarak şöyle seslenmişler: "Bunların içinde olanlar sizinle bizim aramızda hakem olsun." Bunun üzerine Muâviye kalkıp bunu kabul ettiğini ilan etmiştir.

²⁵ Âl-i İmrân, 3/23.

²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102; İbn A'sem, *Futûh*, II, 180. İbn A'sem bu şahsın en-Nûr suresinin 48-51. ayetlerini de okuduğunu kaydeder (*Futûh*, II, 180).

²⁷ Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef, Abdurrahman b. Cündeb el-Ezdi'nin babasından naklen). Nasr b. Muzâhim'in eserinde (*Vak'atu Siffîn*, 489) bu konuşmanın metni küçük farklılık ve ilavelerle şöyledir: "Allah'ın kulları! Ben Allah'ın kitabına icabet edenin en haklısıyım; fakat Muâviye, Amr b. el-Âs, İbn Ebî Muayt, Habîb b. Mesleme ve İbn Ebî Serh ne din ne de Kur'an'ın dostlarıdır. Ben onları sizden daha iyi bilirim, onlarla çocukluk ve yetişkinliklerinde arkadaşlık yaptım; hem çocukluk hem de yetişkinliklerinde insanların en şerlisidiler. Bu kendisiyle batıl kastedilen hak bir sözdür. Vallahi onlar Mushafları bildiklerinden ve kendisiyle amel ettiklerinden değil, hile, zayıf düşürmek ve tuzak olarak kaldırdılar. Kol ve kafalarınızı bana tek bir saat ödünç veriniz. Hak ayırım noktasına ulaşmıştır. Zulmedenlerin kökü kazanmak üzeredir."

Ne var ki, halifenin bu konuşması, askerlerini ikna etmeye yetmemiş, sadece askerlerin bir kısmı bu çağrının bir hile olduğunu kabul ederek, kendilerinin zaten Kur'an'ın emrine göre hareket ettiklerini, Ali b. Ebi Tâlib'in Emîru'l-Mü'minin, Muâviye ve Şamlıların ise âsi olduklarını dile getirip, çağrıyı reddetmede halife destek vereceklerini açıklamıştır.²⁸ Askerlerin büyük bölümü ise, Şamlıların çağrısının kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.²⁹ Bunların önde gelenlerinden biri olan Kinde kabilesi lideri Eş'as b. Kays (öl. 40/661)³⁰ bu düşüncesini Hz. Ali'ye, "...Kitâbullâha çağırın topluluğa uy! Sen buna onlardan daha lâ-yıksın. İnsanlar hayatta kalmayı istiyor, savaşı istemiyorlar." diyerek³¹ dile getirmiştir. Bu düşüncüyü paylaşan askerler ise Hz.

Belâzuri'nin aktardığı bir rivayete göre, Şamlıların mezkûr çağrısı üzerine Hz. Ali, askerlerine şu konuşmayı yapmıştır: "*Vallahi onlar Kur'an ashabi değildir. Fakat onlar Mushafı bir tuzak ve hile olarak kullanıyorlar. Cemel ehli için yaptığım mushafın kaldırılması işini öğrenmişler; bu sebeple benzerini yapıyorlar. Benim istemiş olduğumu istemiyorlar. Onların eylemine bakmayın. Takva ve niyetinizi gerçekleştirin!*" Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, III, 99. Burada Hz. Ali'nin Cemel savaşında kendisinin karşı tarafı Kur'an'ın hükmüne çağrısına işaret edilmektedir. Hz. Ali'nin emriyle birbiri ardına iki asker, mushafı kaldırarak karşılarındaki orduyu Kur'an'ın hükmüne uymaya davet etmiş; fakat her ikisi de öldürülmüştür. Bkz. İbn A'sem, *el-Fütûh*, I, 118; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 370; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 245; Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, s. 124. Yine Cemel Savaşı'nda çatışmalar sürerken Hz. Aişe'nin safında bulunan Ka'b b. Sür'un, eline Mushafı alarak iki ordu arasında karşı tarafı barışa davet ederken, Hz. Ali'nin askerleri tarafından öldürüldüğü rivayet edilir. Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 52; Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, 127.

²⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 484; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 106. Ordu içinde önemli bir ağırlığa sahip Rebi'a'dan Kurdu b. Hânî el-Bekrî, Hz. Ali'ye biat ettiklerini, ölülerinin şehit kalanlarının iyiler olduğunu, Hz. Ali'nin rabbinden açık bir delil üzere olduğunu, insafli davrandığını, ona itaat edenin kurtulacağını, muhalefet edenin helak olacağını söylemiştir. Bkz. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 484. Bu ifadeye göre taraftarları Hz. Ali'nin haklı ve kesinlikle Allah'ın emrini yerine getirdiğine inanıyorlardı.

²⁹ Bunlar arasında kararsız olanlar da vardı. Bütün bu konuşmalar için bk. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 485-486.

³⁰ Eş'as'ın hayatı için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 22-23; Reckendorf, "Eş'as", *İA*, İstanbul 1993, IV, 393-94; Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 455-56.

³¹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 482. İbn Kuteybe (*el-İmâme*, I, 111), Eş'as'ın Yemenli bir topluluk içinde Ali'ye gelerek: "*Topluluğun sana yaptığı çağrıyı kabul et. Onlar sana insafli davranmıştır. Bunu kabul etmezsen sana vefalı olmaz, se-*

Ali'ye, "*Milletin senden talebini yerine getir, kesinlikle biz bittik*"³² demeye başlamışlardır.³³ Muhtemelen bunların büyük bir kısmı, daha önce Cemel ehline karşı halifeye destek vermeyen, Basra'yı hâkimiyeti altına almasından sonra siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı halifenin yanında yer alarak Sıffin seferine katılan kimselerdi. Gerek Müslüman kardeşlerine ve kabiledaşlarına karşı savaştan duydukları üzüntü, gerekse kendi hayatlarını ve sahip oldukları bütün her şeyi kaybetme tehlikesi, Şamlıların bu çağrısını onların kendi kurtuluşları için iyi bir fırsat ve meşru bir çözüm yolu olarak değerlendirmelerine yol açtı.

Daha sonra Hâricîler arasında yer alanların önemli bir bölümünün, Cemel ve Sıffin savaşlarında aktif olarak halifeyi destekleyen kimseler oldukları ve Şamlıların Kur'an'ın hakemliğine çağrısına dini gerekçelerle olumlu cevap verilmesini savundukları anlaşılmaktadır. Savaşın durdurulması tartışılırken Şakîk b. Sevr el-Bekrî'nin³⁴ söylediği rivayet edilen şu sözler, muhtemelen onların düşüncesini ifade etmektedir: "*Biz Şamlıları Allah'ın kitabına çağırmıştık, bunu kabul etmedikleri için onlarla savaştık. Şimdi ise onlar bizi Allah'ın kitabına çağırıyorlar. Bunu reddedersek, onların savaşı bizimkinden daha helal/meşru hale gelir. Allah ve Resûlünün bize zulmedeceğinden korkmuyoruz. Ali ne dönecek ve ne de şüpheye düşmüştür, çünkü konumunda bulunmaktadır.*"³⁵ Bu görüşü paylaşanların Hz. Ali'ye, Kitabın hükmüne çağırılmışken savaşın kendilerine helal olmayacağını söyleyerek

ninle ne ok ne de taş atarız, seninle aynı yerde bulunmayız." diyerek onu tehdit ettiğini belirtmektedir.

³² Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 483.

³³ Zaten çarpışmalarda çok sayıda insanın öldürülmesi, Iraklı askerlerin eylemlerini sorgulamalarına yol açmış, Muâviye saflarında bulunan kabiledaşlarını öldürdüklerine şahit olanlar, Kureys'in iktidar mücadelesi uğruna yersiz yere birbirlerini öldürerek kendilerini yıprattıklarını dile getirmeye başlamışlardı. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 257, 258-259, 262; Taberî, *Tarih*, III, 90.

³⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 485; Dineverî, (*Ahbâr*, 189) bu konuşmayı yapanın Süfyan b. Sevr en-Nukrî olduğunu belirtir ki, muhtemelen bu müstensih hatasıdır.

³⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 485; Dineverî, *Ahbâr*, 189. Bu sözlerin devamında, "*Bu savaş bizi yemiştir ve hayatta kalmayı yalnız savaşı bırakmakta görüyoruz.*" ifadesi yer almaktadır (Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 485).

savaşın durdurulmasını istedikleri nakledilmektedir.³⁶ Bunlar arasında Kûfe'de kabile liderlerinden bağımsız hareket edebilen zâhidler diye tanınan dindar kişiler bulunmaktaydı. Kur'an ve Sünnete uyduğuna inandıkları Hz. Ali'yi hem Cemel hem de Sıffin savaşında bütün enerjileriyle desteklemişlerdi. Cemel savaşına katılmalarında Ammâr b. Yâsir'in rolünden söz edilebilir. Ammâr, Kufe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin telkinleriyle Hz. Ali'nin ordusuna katılmak istemeyen Kûfelilere yaptığı konuşmada, Müslümanlar arasında çıkan ihtilâf ve çatışmalarda pasif kalmanın doğru olmadığını, Hucurât Suresi'nin 9. ve Bakara Suresi'nin 193. ayetlerini³⁷ okuyarak ileri sürmüş, Allah'ın Müslümanlara hak ve adaleti gerçekleştirme sorumluluğu verdiğini, Müslümanların birbirleriyle vuruşacaklarını, bu durumda Kûfeli Müslümanların Allah'ın emrini ancak tarafların delillerini dinleyip haklı olan tarafta yer alarak yerine getirmiş olacaklarını; bir taraf diğerine haksız yere saldırırsa, onlara, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşmanın farz olduğunu savunmuştu.³⁸

Öyle anlaşılıyor ki, bunlar, yukarıda zikredilen ayetlerden hareketle, müslümanlar arası iç çatışmada pasif kalmamak gerektiğine, Müslümanların arasını düzeltmenin ve haklı olan tarafı aktif olarak desteklemenin dini bir görev olduğuna inanarak Hz. Ali'nin yanında yer alıp Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmışlardı. Şamlılar mushafları kaldırıp Iraklıları Kur'an'ın hükmüne çağırınca, onlar, Hucurât suresinin 9. ayetinden hareketle, Şamlıların Allah'ın emrine döndüklerini zannederek, artık onlara karşı savaşın sürdürülemeyeceği hükmüne vardılar. Her ne kadar Hz. Ali, Muâviye'nin esas amacının Kur'an'ın hükmüne tabi olmak değil, hile ile savaşı kazanmak olduğunu belirttiyse de onlar, çağrı sözlerinin zahirine göre hareket edip harbi bıraktılar ve Hucurât suresinin 9. ayetinde belirtilen, Allah'ın buyruğuna dö-

³⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 479. Belâzuri'nin bir rivayetine göre, Ali'nin askerlerinden çoğu mezkûr çağrıyı kabule meyledip savaşı haram saymışlar. Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, III, 99.

³⁷ Hucurât, 49/9: "Eğer inananlardan iki grup vuruşurlarsa onların aralarını düzeltin! Şayet biri ötekine saldırırsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşın! Eğer dönerse artık aralarını adaletle düzeltin ve adil olun! Allah adaletle hareket edenleri sever." Bakara, 2/193: "Fitne tamamen yok edilinceye ve din de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın!"

³⁸ İbn Kuteybe, *el-İmame*, I, 62-63.

nünceye kadar saldıran tarafla savaşın, emrine dayanarak, harbin sürdürülmesini isteyen Hz. Ali ve askerlerinin savaşı durdurması için mücadele ettiler. Onlara göre, bu eylemleriyle Şamlılar, Allah'ın buyruğunu kabul ettiklerini açıkça ilân etmişlerdi. Artık sözlerinin gerçek olmadığı ortaya çıkmadıkça, onlara karşı savaşılamazdı. Eğer bu şartlarda onlara karşı savaşı sürdüren olursa, bu durumda saldıran tarafa karşı savaşmak dinin emriydi. İşte bu düşüncelerle Irak ordusundaki dindarlar, Hz. Ali'nin savaşı durdurmasında ısrarcı oldular.

Bu sırada Hz. Ali'nin en önemli komutanlarından Eşter ve emrindeki askerler aralıksız savaşı sürdürmekteydiler. Bunların, sonucu kılıcın belirlemesi gerektiğini düşünen sertlik yanlısı askerler olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Mihnef ve Nasr b. Muzâhim'in naklettiklerine göre,³⁹ daha sonra Hâricî olan dindar askerler, kendilerine savaşa devam etmelerini emreden halifeye, Allah'ın kitabına yapılan çağırışı kabul etmek zorunda olduklarını söylediler. Halife onlara, Şamlılarla, Allah'a verdikleri sözü tutmadıkları ve kitabını terk ettikleri için Kur'an'ın hükmüne itaat etmelerini sağlamak amacıyla savaştıklarını ileri sürmüş, Şamlıların Kur'an'ın hükmüne davetini savaş hilesi olarak değerlendirip savaşın devamını istemiştir. Buna rağmen önlerinde Mis'ar b. Fedekî, Zeyd b. Husayn ve daha sonra Hâricî olan kurrâ'nın bulunduğu yaklaşık yirmi bin kişilik silahlı bir grup halifeye, Kur'an'ın hükmüne yapılan çağırışı kabul etmesini, bunun farz olduğuna inandıklarını söyleyip, kabul etmediği takdirde onu Osman b. Affan gibi öldürmekle tehdit etmişler ve savaşmakta olan el-Eşter'i yanına çağırmasını istemişlerdir.⁴⁰ Bunun üzerine Hz. Ali, el-Eşter'e elçi göndererek yanına gelmesini emretmek durumunda kalmış, Eşter mesajı alınca zafer kazanmak üzere olduğunu ve yerinden ayrılmak istemediğini söylemiş, ancak Halifenin ölümle tehdit edildiğini öğrenince, savaşı bırakıp onun yanına dönmek zorunda kalmıştır.⁴¹ Halifenin yanına dönen Eşter, savaşın durması için baskı yapan Iraklı dindar askerlerin yanına gidip onlara sitem etmiş, aralarında taraf-

³⁹ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 489 (Ömer b. Sa'd'dan); Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef'ten).

⁴⁰ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 489; Taberî, *Târîh*, III, 101.

⁴¹ Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef, Fudayl b. Hudayc el-Kindî'den, Neha'lı bir adamın İbrahim b. el-Eşter'den); krş. Dineveri, *Ahbâr*, 190-191; Belâzurî, *Ensâb*, III, 104-105.

ların bakış açılarını yansıtan şu sert tartışma cereyan etmiştir: Eşter onlara, “*Ey Iraklılar! Ey zillet ve zayıflık ehli! Şamlılara galip gelmeye başladığınızda, kendilerini perişan edeceğinizi tahmin ettiler ve Mushafları havaya kaldırıp sizi Kur’an’dakileri kabule davet ettiler. Allah’a yemin olsun ki, onlar hem Mushaflarda bulunan Allah’ın indirdiklerini hem de Kur’an’ın indirildiği peygamberin sünnetini terketmişlerdir. Onların isteklerini kabul etmeyin. Bana kısa bir süre tanıyın, zira zafer umuyorum.*” deyince, onlar, “*O zaman senin hatana/günahına ortak oluruz.*” cevabını vermişler. Buna kızan Eşter, “*Bana kendinizi anlatınız. Aranızdan örnek kimseler öldürüldü. Rezilleriniz kaldı. Ne zaman hakperest oldunuz? Faziletlerini inkâr etmediğiniz, sizden daha hayırlı olan ölüle- riniz şimdi ateşler öyleyse?*” deyince onlar, “*Bizi bırak ey Eşter! Onlarla Allah rızası için savaştık ve Allah için savaşmayı bırakıyo- ruz. Ne sana ne de adamına itaat ederiz; bizden uzaklaş!*” demiş- ler. Eşter de onlara, “*Kandırıldınız vallahi! Savaşın terkedilmesine çağrıldınız ve bu çağrıya uydunuz. Ey kara alınlılar! Namazlarınızı dünyada züht için ve Allah’la buluşma arzusuyla kıldığınızı sanı- yorduk. Sizin bu firarınızın ancak ölümden dünyaya kaçış olduğu- nu görüyorum. Rezaletlerin bu kadarına pes doğrusu! Bundan sonra asla izzet görmeyeceksiniz. Zalim topluluğun uzaklaştığı gibi uzaklaşın!*” demiştir.⁴² Bu konuşmadan sonra meydana gelen karşılıklı sataşmalar, Hz. Ali’nin, “*Kur’an’ın aramızda hakem ol- masını kabul ediyoruz*” sözüyle son bulmuştur.⁴³

Bu rivayet, hem savaşın sürdürülmesini hem de durdurul- masını isteyenlerin bakış açılarını yansıtmakta, özellikle dindar askerlerin Kur’an hükümlerine göre savaşın durdurulmasını istediklerini, bunu kabul etmeyenlere karşı Hz. Ali de olsa savaş

⁴² Minkarî, *Vak’atu Sıffîn*, s. 490-492; Taberî, *Târîh*, III, 101; krş. Dîneverî, *Ahbâr*, 190-191. Dîneverî (*Ahbâr*, 190-191), Eşter’i yanına çağırmasını iste- yenlerin Hz. Ali’yi azletmekle, öldürmekle ya da düşmana teslim etmekle tehdit ettiklerinden söz etmez. Ona göre Hz. Ali, onların bu isteğini fitne çıkmasından korkarak yerine getirmiştir.

⁴³ Taberî, *Târîh*, III, 102. Minkarî’nin anlatımına göre, onlar birbirlerine küfre- dip karşılıklı bineklerinin yüzlerine vurmaya başlayınca Hz. Ali onları ayır- mıştır. Eşter savaşın devamını isterken, bu dindar şahıslar yüksek sesle Hz. Ali’nin Emirülmü’minin olduğunu ve hekemliği ve Kur’an’ın hükmünü kabul ettiğini haykırmışlar, halifeye çıkış yolu bırakmamışlardır. Eşter de eğer ha- life buna razıysa kendinin de razı olduğunu dile getirmiştir. Onlar Hz. Ali’nin bunu kabul ettiğini tekrar etmeye başlamışlar, Ali de susmak durumunda kalmıştır (Minkarî, *Vak’atu Sıffîn*, s. 492).

göze alabilecek bir anlayışa sahip olduklarını göstermektedir. Öyle görünüyor ki Eşter, Sıffin Savaşı'nda bütün enerjilerini ortaya koyarak savaşan dindar askerlerin savaşı bırakmalarına ve savaşı durdurmak için halifeye baskı yapmalarına şaşırılmış, onları ikna ederek harekete geçirmek istemiş, bunu başaramayınca da onlara hakaret etmiştir. Ancak onlar yukarıda belirtildiği gibi, Hucurât suresinin 9. ayetinden hareketle, artık Şamlılara karşı savaşılamayacağını, aksine bu hükmü çiğneyenlere karşı savaşılması gerektiğini, “*Onlarla Allah rızası için savaştık ve Allah için savaşmayı bırakıyoruz. Ne sana ne de adamına itaat ederiz*” diyerek açıkça ortaya koymuşlardır. Muhtemelen hem Basralı hem de Küfeli dindar askerler bu gerekçeyle savaşın durdurulmasını istemişlerdir.

Bununla birlikte daha sonra Hâricî olanlar içinde, savaşın durdurulması aşamasında hem Hz. Ali gibi savaşın devamını isteyenler hem de Eşter'in emrinde çatışmaları sürdürenler olabilir. Dolayısıyla ilk Hâricîlerin tamamının bu aşamada aynı tavrı sergilediklerini söylemek de oldukça zordur.

Öte yandan Iraklıların görüş ayrılığı nedeniyle çağrıya cevap vermemesi, Şamlıları endişelendirmiş ve çağrının kabul edilme-yeceği endişesiyle, Iraklıları ikna etmesi için Muaviye'den talepte bulunmalarına yol açmıştır. Muaviye de bu talebi yerine getirmek için Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah'ı görevlendirmiştir. Abdullah, iki ordu arasından Iraklılara seslenmiş; iki taraf arasında din ve dünyayı ilgilendiren hâdiselerin meydana geldiğini, taraflar dini bakımdan haklı olduklarını ileri sürseler bile dünyevî bakımdan haddi aştıklarını,⁴⁴ Kur'an'ın hakemliğine yapılan çağrının Allah'ın emrine uygun olduğunu ve Müslümanların birliğini sağlayacağını, Iraklıların bunu Allah'ın emri telâkki ederek kabul etmeleri gerektiğini, bu sayede ölenlerin unutulup kalanların yaşayabileceğini, aksi takdirde yenen tarafın da sonunun iyi olmayacağını söylemiştir.⁴⁵ Bunun üzerine Hz. Ali, ona cevap vermesi

⁴⁴ İbn Kuteybe bu rivayeti küçük değişikliklerle zikretmektedir. Onun anlatımına göre Abdullah konuşmasında, dini bakımdan haddi aştıklarını, dünya bakımından ise mazeret beyan edebileceklerini, söylemiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102.

⁴⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 483; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102. İbn Kuteybe'ye göre, Şamlılar zorda kalınca “*Kitabullah aramızda hakem olsun! Ey Hasan'ın babası, Kitabullahı reddetme! Sen bunu kabule bizden daha layıksın.*” diye seslendiler. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102.

için Saîd b. Kays'ı görevlendirmiştir. Saîd Şamlılara yönelerek yaptığı konuşmada; onlarla din ve dünya için mücadele ettiklerini, Kur'an'ın hükmüne boyun eğmelerini sağlamak amacıyla savaştıklarını, şimdi ise onların Kur'an'ın hükmüne çağırdığını, kendilerinin zaten Allah'ın emirlerine uygun hareket ettiğini, her iki tarafın Allah'ın hükmüne boyun eğerek memleketlerine dönmelerinin iyi olacağını söylemiştir.⁴⁶

Bütün bu rivayetler, Muaviye tarafının zikredilen çağrısı, hedef kitle olan Iraklı askerler üzerinde etkili olacak bir biçimde gerçekleştirdiğini, savaşın ağır kayıplarla sürdüğü bir anda, çok sayıda askerin Kur'an sayfalarını mızraklarıyla havaya kaldırmasının, hem Iraklı askerlerin kolayca dikkatini çektiğini, hem de kendilerinin Kur'an'a bağlı Müslümanlar oldukları mesajını verdiğini göstermektedir. Yaptıkları sözlü çağrılar ile de, kendilerinin Kur'an'ın hükmüne boyun eğdiklerini ve Iraklılardan da bunu beklediklerini ifade etmeleri, tarafların çağrıya uymaması halinde daha büyük tehlikelerle karşılaşacakları uyarısında bulunmaları savaşın devamını isteyenlerin taraftar bulmasını zorlaştırmıştır. Zira Müslümanlar inandıkları Kur'an'a başvurarak sorunu çözmek yerine, birbirlerini öldürmeye devam ederlerse, her iki tarafın da askeri kuvveti kalmayacağından, Suriyeliler Rumlara, Iraklılar da İranlılara karşı kendilerini savunamayacaklar ve böylece askerlerin geride bıraktıkları aileleri de düşmana karşı korunmasız hale gelecek ve bunun sonunda müslümanlar maddi ve manevi kazanımlarını yitirebileceklerdi.

Bütün bu rivayetlerden hareketle, Şamlıların çağrısı karşısında Hz. Ali'ye rağmen, Eş'as gibi kabile liderleri ve taraftarları yanında daha sonra Hâricîler içinde yer alan dindar askerlerin önemli bir kısmının savaşmayı bıraktıkları, bunlardan etkilenen diğer askerlerin onları takip ettikleri ve birlikte Hz. Ali'ye baskı yaparak, Eşter'in çatışmayı durdurmasını sağladıkları anlaşılmaktadır. Savaşın durdurulması sürecinde, daha sonra Hâricî olanların önemli katkıda buldukları, özellikle savaşın durdurulması talebine dini meşruiyet kazandırdıkları, diğer askerlerin Hz. Ali'yi dinlemeyip savaşı bırakmalarında etkili oldukları ve nihayet savaşın durdurulmasını isteyenlerin bu aşamada ortak hareket ettikleri söylenebilir.

⁴⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 483; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102.

2. Hakem Tayininde İlk Hâricîlerin Rolü

Hz. Ali'nin savaşın devamını emretmesine rağmen, kabile liderlerinin ve dindar askerlerin baskıları sonucu, ordusundaki bölünmenin önüne geçmek için savaşı durdurmak zorunda kalması,⁴⁷ askerleri arasında otoritesini sarstı ve güvenilirliğini azalttı. Muhtemelen bu, savaşın durmasından sonra gelişmelere uygun yeni strateji oluşturamamasına, halife olduğu halde etkin olmaktan çıkıp edilgen hale gelmesine neden oldu. İnisiyatif elinden çıkınca, savaşın durdurulmasını isteyen Iraklı askerler ile Muâviye tarafı belirleyici olmaya başladı.⁴⁸ Nitekim savaşın durmasından sonra Eş'as, Hz. Ali'ye insanların savaşın durdurulmasından memnun olup Kur'an'ın hükmüne yapılan davetin kabul edilmesine sevindiklerini belirtip, Muaviye'nin düşüncesinin ne olduğunu öğrenmek için kendisini görevlendirmesini istedi. Halifenin onayını aldıktan sonra Eş'as Muaviye'ye giderek hangi amaçla Mushafları kaldırdıklarını sordu. Muâviye ona şu cevabı verdi: "Biz ve siz Allah'ın kitabında emrettiğine müracaat edelim! Siz içinizden razı olduğunuz bir kişiyi elçi seçersiniz; biz de içimizden bir kişiyi elçi seçeriz. Sonra her ikisinden Allah'ın kitabındakilerle amel edeceklerine ve ona düşmanlık etmeyeceklerine dair söz alırsınız. Sonra ikisinin üzründe ittifak ettikleri kararlara uyarız."⁴⁹

⁴⁷ Belâzurî, *Ensâb*, II, 338; Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef); ayrıca krş. Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 482, 484, 487. Hz. Ali'nin savaşa devam etmede fazla ısrarcı olmamasının bir nedeninin de oğulları Hasan ve Hüseyin'in savaşa öldürülebilecekleri korkusu olduğu ileri sürülmektedir. Zira o, Küfe'ye dönüş yolunda halkın, savaşa sonuna kadar devam etmediği için kendisini eleştirdiğini duyunca onlara, savaşa devam etmeyi kendi adına istediğini, ancak bu durumda kendisiyle Sıffîn'de savaşa katılan oğulları Hasan ve Hüseyin'in ölüm ümmet içinde Hz. Peygamber'in soyunun kesilmesinden korktuğunu, bu nedenle de ısrarcı olmadığını söylemiştir. Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 529-530; Taberî, *Târîh*, III, 107 (Ebû Mihnef).

⁴⁸ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 497-98; Dineverî, *Ahbâr*, 186; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 276.

⁴⁹ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 498-499; Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, Fudayl b. Hudayc el-Kindî'den, Neha'lı bir adamın İbrahim b. el-Eşter'den); İbn A'sem, *Futûh*, II, 191-192; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 401. Nasr b. Muzâhim'in kaydettiği başka bir rivayete göre ise, savaş durduktan sonra Muâviye Hz. Ali'ye bir mektup göndererek tarafların razı olacağı hakemlerin Kur'an'a göre aralarında karar vermesini önermiş, Ali de cevaben yazdığı mektupta ona hakaret ederek ona değil Kur'an'ın hükmüne icabet ettiklerini belirterek onun teklifini kabul etmiştir (Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 493-494). Anlaşmazlık durumunda hakeme başvurma, hem Arap geleneğine hem de İslamî öğretilere uygun bir çözümdü. Bk. E. Tyan, "Hakam", *EP*, III, 72; Ahmet Akgündüz, "Hakem", *DİA*, XV, 171-173.

Görüldüğü gibi Hz. Ali ve taraftarları, savaş tamamen duruncaya kadar hakem veya temsilcinin tayin edileceğinden haberleri yoktu. Başka bir ifadeyle Iraklılar, Kur'an'ın hükmüne yapılan çağrının nasıl bir çözüm önerisi olduğunu tam olarak bilmiyorlardı. Şamlılara karşı Allah'ın hükmüne dönmeleri için savaşan Iraklı dindar askerler, muhtemelen Muâviye'nin ve askerlerinin mezkûr çağrılarıyla Allah'ın hükmünü kabul ettiklerini açıkça beyan ettikleri düşüncesindeydiler. Bu nedenle halifenin savaşın sürdürülmesinde ısrar etmesini dini hükmün ihlali olarak değerlendirip, onun diğer karar ve görüşlerini sorgulamaya başladılar. Özellikle savaşın durdurulmasını isteyen askerler, Hz. Ali'nin önerilerini kuşkuyla karşılayıp, hakem tayininde işi onun kararına bırakmak istemediler. Iraklıları temsil edecek hakemin belirlenmesinde Eş'as ile birlikte hareket ettiler.

Eş'as, Hz. Ali'ye gelip Muâviye'nin teklifini bildirince, orada bulunan insanlar, halifenin kararını beklemeden, Muâviye'nin önerisini kabul ettiklerini açıkladılar.⁵⁰ Bu arada Eş'as ve daha sonra Hâricî olan kurrâ', temsilci olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi kabul ettiklerini söylediler. Hz. Ali de onlara, Ebû Mûsâ'dan memnun olmadığını ve onu temsilci tayin etmeyi düşünmediğini söyledi. Bunun üzerine Eş'as, Zeyd b. Husayn et-Tâî, Mis'ar b. Fedekî ve bir grup kurrâ' ona, "Biz Ebû Mûsâ'nın dışında hiç kimseyi kabul etmeyiz; zira o, bizi içine düştüğümüz şey hakkında uyarmıştı." karşılığını verdiler.⁵¹ Hz. Ali, kendisinden ayrılması ve insanları da uzaklaştırması sebebiyle Ebû Mûsâ'ya güvenmediğini söyleyip önce İbn Abbas'ı sonra el-Eşter'i teklif etti.⁵² Fakat onlar İbn Abbas'ı tarafsız olmadığı, Eşter'i ise fitnenin baş müsebbibi ve savaş yanlısı olması sebebiyle kabul etme-

⁵⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 499; Taberî, *Târîh*, III, 102. Nasr b. Muzâhim'in kaydettiğine göre bu teklif üzerine Ali Iraklıların kurrâ'sını Muâviye de Şamlıların kurrâ'sını iki ordunun ara bölgesine göndermiş ve bunlarve yanlarındaki mushafa bakarak durumu değerlendirmişler ve Kur'an'ın dirilttiğini diriltmek, öldürdüğünü de öldürmek üzere anlaşmışlar ve taraftarlarının yanına dönmüşler (Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 499).

⁵¹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 499; Taberî, *Târîh*, III, 102. Belâzurî'nin el-Medâini'den naklettiği bir kayda göre Eş'as ve kurrâ Hz. Ali'ye, Ebû Mûsâ'nın hakem olmasını savaşa katılmadığı gerekçesini ileri sürerek önerdiler (Belâzurî, *Ensâb*, III, 108).

⁵² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 499; Taberî, *Târîh*, III, 102 .

yeceklerini açıklayıp Ebû Mûsâ'nın temsilci seçilmesinde ısrar ettiler, halife de onların kararını kabul etmek zorunda kaldı.⁵³

Daha sonra Hâricî olanlar, muhtemelen Hz. Ali'nin temsilcisinin belirlenmesi aşamasında Hz. Ali'ye baskı yapanlar içinde yer almadılar. Ona baskı yapanlar, savaşın devamını istemeyen Iraklı askerlerdi. Onlar daha önce Ebû Mûsâ'nın uyarıları sebebiyle Cemel ehline karşı Hz. Ali'nin ordusunda yer almamışlardı. Sıffin'de yer almaları, onun uyarılarının önemini anlamalarına, fitneden ancak onun hakem seçilmesiyle kurtulabileceklerini düşünmelerine ve hali-feye onun hakemliğini kabul ettirmek için baskı yapmalarına yol açtı. Daha sonra Hâricî olanlar ise, Ebû Mûsâ'nın temsilci olmasında bir sakınca görmediler. Çünkü onu, hem idarî hem de adlî konularda tecrübeli bir sahabî olarak tanınmaktaydılar.

3. Tahkimnâmenin Yazılması Aşamasında Ayrılığın Başlaması

Kaynaklarda genel olarak Sıffin Savaşı'nın, 10 Safer 37 (28 Temmuz 657) Cuma günü durduğu,⁵⁴ tahkim vesikasının ise 17 Safer 37 ((4 Ağustos 657) tarihinde kaleme alındığı belirtilir.⁵⁵ Muhtemelen 10 Safer günü Ebû Mûsâ'nın hakem olması kabul edilmiş ve Sıffin'e gelmesi için kendisine bir elçi gönderilmiştir.⁵⁶ Haberi alan Ebû Mûsâ, bu çağrıya uyararak bulunduğu Urd⁵⁷ denilen yerleşim bi-

⁵³ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 499-500; Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, Ebû Cennâb el-Kelbî'den). Belâzurî'nin el-Medâini'den bir rivayetine göre Hz. Ali hakem olarak önce İbn Abbas'ı kabul ettiğini açıkladı, ancak Eş'as ona, "*İbn Abbas ve sen eşitsiniz, kavim buna razı değil*" diyerek karşı çıktı. Bunun üzerine Ali, Eşter'i seçtiğini söyledi. Buna da Eş'as, "*Öyleyse o savaşa yeniden döndürür; biz zaten Eşter'in yol açtığı felaketin içinde değil miyiz?*" karşılığını verdi. Bunun üzerine Hz. Ali, Şeddâd b. Evs'i teklif etti. Ona da Muâviye "*Bu savaş hakkında Yesribli hüküm veremez*" itirazında bulundu. Bunun ardından Eş'as ve kurrânın tamamı temsilcinin Ebû Mûsâ olduğunu, çünkü onun bu savaşa katılmadığını söylediler. Hz. Ali onun daha önce aleyhine eylemlerde bulunduğunu söylediyse de, onlar ondan başkasına rıza göstermediler. Ali de onun gelmesi için mektup yazdı. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 107-108.

⁵⁴ Belâzurî, *Ensâb*, III, 103 vd.; Ya'kübî, *Târîh*, II, 188 vd.; Dîneverî, *Ahbâr*, 189 vd.; Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 36.

⁵⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 507-508; Dîneverî, *Ahbâr*, s. 196; Taberî, *Târîh*, III, 105; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 321. Belâzurî anlaşmanın 19 Safer 37 Cuma günü yazıldığını kaydeder (Belâzurî, *Ensâb*, III, 111).

⁵⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 500; Belâzurî, *Ensâb*, III, 108.

⁵⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 500; Taberî, *Târîh*, III, 102; Dîneverî, *Ahbâr*, 193. Wellhausen, *Arap zihniyetine göre, itibar sahibi bir kimsenin adamları sefere çıktıkları zaman evinde kalmak istememesinde ve orada, eğer mücadele se-*

riminden Siffin'e gelmiştir.⁵⁸ Onun ne kadar zaman içinde ve hangi gün ordunun bulunduğu yere geldiği ve bu zaman zarfında taraflar arasında nelerin cereyan ettiği kaynaklarda yer almamaktadır.

Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'nin ordugahına gelmesinin ardından Muâviye'nin hakemi Amr b. el-Âs ile beraberindeki heyet iki ordu arasına geldi. Bu sırada Eşter'in Hz. Ali'den Amr'ı öldürmek için izin istediği, Ahnef b. Kays'ın⁵⁹ (öl. 67/686-87) da Ebû Mûsâ'nın Amr karşısında yeteri kadar kurnaz olmadığını ileri sürerek, onun yerine kendisini hakem tayin etmesini, bu mümkün değilse yardımcı olarak görevlendirmesini önerdiği, ancak bu önerisinin, Ebû Mûsâ'dan başkasını kabul etmeyenler tarafından reddedildiği haber verilmektedir.⁶⁰

Eğer bu rivayetler doğruysa, Hz. Ali ve askerleri, Ebû Mûsâ'yı hakem olarak belirlerken, Muaviye'nin temsilcisinin Amr b. el-Âs olduğunu bilmiyorlardı. Muhtemelen onlar, Muaviye'nin hakeminin Amr olduğunu, Ebû Mûsâ Siffin'e geldikten sonra heyetler buluştuğunda öğrendiler. Bu yüzden Hz. Ali'nin en önemli adamlarından Eşter ve Ahnef zikredilen tepkiyi gösterdiler.

Kaynaklarda Muâviye'nin Amr b. el-Âs'ı sıkıntısız bir şekilde hakem tayin ettiği bildirilip ayrıntıya yer verilmemektedir. Hz. Ali'nin hakemini seçerken tartışma çıktığı için buna yer verilmektedir. Bazı

bebi kendisine şüpheli görünüyorsa, savaşa katılmamasında, yadırganacak bir durumun olmadığını belirtir. Dolayısıyla o, savaşa yakın bir yerde sonucu beklemekteydi. Bkz. Wellhausen, J., *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989, s. 4.

⁵⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 500; Taberî, *Târîh*, III, 102; Dineverî, *Ahbâr*, 193.

⁵⁹ Ahnef b. Kays Basra'da oturan Temimlilerin lideriydi. İran'ın fethinde önemli başarılar göstermişti. Cemel savaşına katılmamış ancak, kabilesinin de katılımını engellemiş, daha sonra da Ali'ye sadakat yemini ederek Siffin'de onunla beraber savaşmıştı. Temimli olması nedeniyle Mudar Araplarındandı. Ebû Mûsâ'nın hakemliğini ısrarla isteyenler ise güney Araplarıydı. Dolayısıyla bu uyarısı ve teklifi kabul görmedi. Ahnef b. Kays'ın hayatı için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 110-112; VII, 93-97; Reckendorf, "Ahnef", *İA*, I, 223-224; Ch. Pellat, "al-Ahnef b. Kays", *EP*, I, 303-304; Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, II, 174.

⁶⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 500-501; Taberî, *Târîh*, III, 102-103 (Ebû Mihnef); Dineverî, *Ahbâr*, 193. Ayrıca Ahnef, kendisi sahabeden olmadığı için önerisi kabul edilmeyecekse, en azından kendisinin tayin edilen sahabeye vezir ve müşavir yapılmasını istemiştir. Dineverî, *Ahbâr*, 193. Nasr b. Muzâhim'in Ömer b. Sa'd'dan naklettiğine göre Ahnef, Hz. Ali'ye Ebû Mûsâ'nın Yemenli olduğunu ve yakınlarının Muaviye taraftarı olduğunu da gerekçe olarak söylemiştir (Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 501; krş. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114).

kaynaklar Hz. Ali ve askerlerinin arasında geçen bu tartışmalarda Amr'ın Muaviye'nin hakemi olduğunun dile getirildiğinden hiç söz etmez.⁶¹ Bazı kaynaklar ise Hz. Ali'nin, hakem adayını kabul ettirmek amacıyla, Muaviye'nin hakeminin Amr olduğunu gerekçe gösterdiğini kaydeder.⁶² Bu son kaynakların yazarlarının Şii eğilime sahip olmaları, onların Hz. Ali'yi haklı duruma getirmek için rivayetlerine Amr'ı dahil ettikleri kuşkusunu uyandırmaktadır. Çünkü Iraklılar, kendi hakemlerini belirlerken, Muâviye'nin hakeminin kim olduğunu bilselerdi, Hz. Ali, Muaviye'nin temsilcisinin tarafsız olmadığını ileri sürerek, Ahnef gibi adamlarının da desteğiyle taraftarlarını ikna edebilir ve istediği şahsı temsilci tayin edebilirdi.

Kanaatimizce savaşın durdurulması için çalışan ve daha sonra Hâriciler arasında yer alan şahısları kuşkulandıran ilk olay, muhtemelen Muâviye'nin hakeminin Amr olduğunu öğrenmeleriydi. Çünkü o, tarafsız birisi değildi ve Hz. Ali'ye karşı Muâviye'nin yanında savaşmıştı.

Daha sonra Hâriciler arasında yer alan şahısları şaşkırtan ve tutumlarını değiştirmeye sevkeden eikinci ve en önemli olay ise, Muâviye tarafının hakemi ve heyetinin tahkîm vesikası yazılacağı sırada, vesikada Hz. Ali'nin *Emîru'l-Mü'minîn* olarak zikredilmesine karşı çıkmalarıydı. Kaynaklarda anlatıldığına göre, vesikayı yazacak katipler, vesikanın başına, anlaşmanın kimler arasında yapıldığını kaydederken, Hz. Ali'yi hilafet unvanı olan "*Emîru'l-Mü'minîn*" sıfatıyla yazdılar. Bunun üzerine Şam heyeti buna itiraz edip kendilerinin Hz. Ali'yi Mü'minlerin Emiri olarak tanımadıklarını belirterek onun sadece adıyla yazılması gerektiğinde ısrar ettiler.⁶³

Bunun üzerine taraflar arasında tartışma çıktı ve bu tartışmalar günboyu sürdü. Hz. Ali'yi unvanının yazılmasında ısrarcı olmaya en fazla teşvik eden Ahnef b. Kays idi. O, Hz. Ali'ye, eğer bu sıfatı sil-dirirse buna bir daha kavuşamayacağı endişesini dile getirip, bunu

⁶¹ Taberî, *Târîh*, III, 102; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 318-319. Ebû Mûsâ'nın hakem olmasında ısrar edenlerin gerekçe olarak hakemin hem Hz. Ali'ye hem de Muâviye'ye aynı mesafede olması gerektiğini ileri sürdüler (Taberî, III, 102).

⁶² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 500; Dîneverî, *Ahbâr*, s. 192; İbn A'sem, *Futûh*, II, 194.

⁶³ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 508; Dîneverî, *Ahbâr*, 194; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Taberî, *Târîh*, III, 103; İbn A'sem, *Futûh*, II, 197-198; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 319-320. Krş. Ya'kûbi, *Târîh*, II, 189; Müberred, *el-Kâmil*, III, 182; Şemmâhî, *Siyer*, I, 48.

silmemek adına insanların birbiriyle savaşmasını bile göze almasını tavsiye etti.⁶⁴

Taberî'nin Ahnef b. Kays'dan naklettiği bir rivayete göre, Muâviye, Hz. Ali'ye bir mektup göndererek bu sıfatın yazılmasına itiraz etti ve barışın olabilmesi için bu ismin silinmesi gerektiğini bildirdi. Hz. Ali, Ahnef b. Kays'a Muâviye'nin bu talebi hakkında ne düşündüğünü sordu ve bunu, Hudeybiye anlaşması sırasında Peygamber'in Resulullah sıfatıyla yazılmasına Kureyş delegesinin başında bulunan Süheyl b. Amr'ın itiraz etmesine benzettiğini söyledi. Bunun üzerine Ahnef, Hz. Ali'ye, bu unvan ile Resulullah sıfatı arasında bir benzerlik olmadığını, hilâfete ondan daha layık birisinin olması halinde, daha layık olan bu kişiye biat ederek ona karşı savaşmaktan çekinmeyeceklerini söyledi ve şu uyarıda bulundu: *"Allah'a yemin ederim ki, üzerine biat aldığın ve onlarla savaştığın bu ismi silersen, ebedi bu isim sana geri dönmez."*⁶⁵ Bunun üzerine Hz. Ali günboyu onu sildirmeye yanaşmamıştır.⁶⁶

Ya'kûbî'nin kaydettiğine göre, anlaşma metnine kimin adının önce kaydedileceğine ya da Hz. Ali'nin Mü'minlerin Emiri olarak yazılmasına Ebu'l-A'ver karşı çıkınca başlayan tartışma ve çekişmeler alevlenip kavgaya dönüşeceği sırada Eş'as, bu sıfatın silinmesini Hz. Ali'den istemiş, Eşter buna karşı çıkıp Eş'as'ı eleştirerek dünyalık ve fitne peşinde koşmakla suçlamıştır.⁶⁷

Hz. Ali'nin halife unvanıyla yazılmasına Muaviye'nin, "Sen Mü'minlerin Emiriyisen biz seninle ne diye savaştık?" diyerek karşı çıktığı ve sadece ismini yazdırmasını söylediği de belirtilir.⁶⁸ Unvan konusunda meydana gelen tartışmalar uzayınca, savaşa tekrar dönüşmesini istemeyen Eş'as b. Kays'ın Hz. Ali'den bu unvanı silmesini

⁶⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 508; Taberî, *Târîh*, III, 103; Dineverî, *Ahbâr*, 194; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320. Krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 189. *Emiru'l-Müminin* unvanının yazılmasına Muâviye'nin itiraz ettiği de belirtilir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 114; Şemmâhî, *Siyer*, I, 48. Taberî'nin kaydettiği rivayetlerden birine göre, Muâviye bu ifadenin yazılmasına yazılı bir mesajla itiraz etti (Taberî, *Târîh*, III, 103).

⁶⁵ Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 103. Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 194. Dineverî (*Ahbâr*, 194), önce Muâviye'nin, *"Onun emürlümünün olduğunu kabul etmiş sonra da onunla savaşmış isem ben ne kötü insanım."* diyerek bu sıfatın silinmesini istediğini, bunun ardından da Amr'ın sadece Ali b. Ebi Talib şeklinde yazılması talebinde bulunduğunu kaydeder.

⁶⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 508; Taberî, *Târîh*, III, 103.

⁶⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 189.

⁶⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114.

istememesi üzerine⁶⁹ Hz. Ali'nin, unvanının silinmesi talebini, Hz. Peygamber'in Hudeybiye antlaşması yazılırken, Kureyş delegesinin Resulullah sıfatının yazılmasına karşı çıkmasıyla, bazı sahabilerin itirazlarına rağmen, bu sıfatı silerek Muhammed b. Abdillâh yazdırmasına benzettiği belirtilir.⁷⁰ Ya'kûbî'nin kaydettiğine göre Hz. Ali, orada bulunanlara, Hz. Peygamber'in kendilerine sadece isminin zikredilmesiyle peygamberliğinin kalkmayacağını söylediğini anlatıp, kendisinin de, unvansız Ali b. Ebi Tâlib şeklinde yazılmasıyla Mü'minlerin Emiri olmaktan çıkmayacağını ifade ederek ismiyle yazılmasını emretti.⁷¹

Ne var ki Hz. Ali'nin tahkîmnâme metnine "Mü'minlerin Emiri" sıfatıyla yazılmasına Şamlıların itiraz etmesiyle, Muâviye tarafının Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmediği açıkça ortaya çıktı. Bu durum karşısında Iraklı askerler, özellikle daha sonra Hâricî olan dindarlar, oldukça şaşırıldılar. Zira onlar Muâviye tarafının Kur'an'ın hükmüne çağrısıyla, Şamlıların isyandan vazgeçerek Hz. Ali'nin halifeliğini kabul ettiklerini ve Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesinin Kur'an'a göre çözülmesini istediklerini zannetmişlerdi.

Unvan üzerine yapılan tartışmalar uzayınca, Iraklı askerler, Muâviye tarafının Hz. Ali'yi halife olarak kabul etmediğini öğrendiler. Bunun üzerine Hz. Ali'nin askerleri arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı. Belâzuri'nin eş-Şa'bi'den bir kaydına göre, Hz. Ali ve Muaviye iki kişiyi hakem tayin etmekte anlaşınca insanlar Hz. Ali hakkında ihtilaf ettiler. Onların büyük bölümü ve geneli tahkim antlaşmasının yapılmasında kararlı ve bunu istemekteydi. Onların derin görüş sahibi ve âbid yaklaşık dört bini tahkimi reddetmekteydi. Onların çok az bir kısmı da kararsız kalmıştı. Tahkimi kabul etmeyen grup Hz. Ali'ye gelip, "Savaşa dön!" dediler. Hz. Ali bunu arzu etmekteydi, ancak tahkîme razı olanlar, Muaviye tarafının kendilerini hakka, insafa ve adalete çağırdıklarını söylediler. Özellikle Eş'as ve Yemenliler sa-

⁶⁹ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 508; Ya'kûbî, *Târih*, II, 320; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Taberî, *Târih*, III, 103; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁷⁰ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 508; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Taberî, *Târih*, III, 103. Hz. Ali'nin, unvanının silinmesi talebini, Hudeybiye antlaşması sırasında Kureyş temsilcisinin itirazı üzerine anlaşma metnine Hz. Peygamber'in Resulullah sıfatıyla yazılmamasına benzetince, Amr kendilerinin mümin olduğunu, kafirlere benzetilemeyeceklerini söylemiştir. Hz. Ali de onu cariyeye kökenli anasından ötürü aşağıyarak, her zaman müslümanların düşmanı fasıkların ise dostu olduğunu ileri sürmüştür.

⁷¹ Ya'kûbî, *Târih*, II, 189; krş. Şemmâhî, *Siyer*, I, 48.

vaşa dönülmesini isteyenlere muhalefet ettiler. Bunun üzerine Hz. Ali, savaşa dönmeyi talep edenlere şöyle dedi: *“Ey topluluk! Siz çoğunluk içinde azınlıksınız ve arkadaşlarınızın muhalefetini görüyorsunuz. Eğer savaşa dönerseniz, onlar size Şamlılardan daha sert olacaklardır. Onlar Şamlular ile birleşirlerse sizi yok ederler. Vallahi olana razı olmadım ve bunu arzulamadım; sizin hayatınızdan kaygılanarak çoğunluğunuza yöneldim.”*⁷² Bunun üzerine onlar Hz. Ali'den ayrıldılar. Bunların bir kısmı tahkimname yazılmadan Kûfe'ye gitti. Diğerleri ise Hz. Ali'nin yanında tahkimi reddederek ona kızgın bir şekilde, *“Belki o tövbe eder ve döner”* diyerek beklediler. Sonra antlaşma yazılınca ve Eş'as çıkıp bunu ilan edince Urve b. Hudayr ona, *“Ey Eş'as! Bu alçaklık nedir? Allah'ın şartından daha sağlam bir şart mı var?”* dedi ve kılıcıyla onun bineğine saldırdı.⁷³

İbn Kuteybe'nin kaydettiğine göre, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin de içinde bulunduğu kurrâ'dan çok sayıda insan kılıçlarını omuzlarına alarak Hz. Ali'ye gelip savaşa dönmesi için ona şöyle dediler: *“Allah'tan kork! Bize ahit verdin ve bizden de aldın. Kesinlikle kendimiz yok olacağız veya düşmanımızı yok edeceğiz ya da düşmanımız Allah'ın emrine dönecek. Biz senin içinde ayrılık, Allah'a isyan ve dünyada da zillet olan bir işe girdiğini görüyoruz. Bizi düşmanımıza karşı harekete geçir. Düşmanımızı kılıçlarımızla Allah'ın mahkemesine çağıralım ki, Allah aramızda hükmünü versin. O hâkimlerin en iyisidir. İnsanlar hükümet olamaz.”*⁷⁴ İbn Kuteybe bunun üzerine Osman b. Huneyf'in onlara Rasulullah ile beraberken yaptıkları Hudeybiye barışını hatırlatarak burada da antlaşma yapmanın uygun olduğunu söylediğini kaydeder.⁷⁵

Nasr b. Muzâhim'in Ömer b. Sa'd'ın kitabından naklettiği bir kayda göre ise, Hz. Ali unvanının yazılmasına karşı çıkanları Hudeybiye'de Hz. Peygamber'in Rasulullah sıfatıyla yazılmasına karşı çıkan kafirler gibi onların çocukları olduklarını ifade edince Amr ona karşı çıkar ve birbirlerine hakaret ifade eden sözler söylerler. Bu sırada kılıçları omuzlarında bir grup Hz. Ali'ye gelip, *“Ey mü'minlerin emiri! Dilediğin şeyi bize emret!”* diyerek savaşa hazır olduklarını söylerler. Bunun üzerine İbn Huneyf onlara, görüşlerinin isabetli olmadığını, zira kendilerinin Hudeybiye günü Rasulullah ile beraber ol-

⁷² Belâzürî, *Ensâb*, III, 112 (Abdullah b. Salih b. Müslim – İbn Künâse el-Esedi – İsmail b. Mücâlid – babası – eş-Şa'bi'den).

⁷³ Belâzürî, *Ensâb*, III, 112.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111.

⁷⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 111-112.

duklarını belirtip, savaşılmaması gerektiği görüşünde olsalar kesinlikle savaşacaklarını, ancak bunun Rasulullah'ın yaptığı sulh gibi olduğunu belirtir.⁷⁶

Görüldüğü gibi bu üç kaynakta yer alan ve aralarında bazı farklılıklar bulunmakla birlikte özde birleşen ve aynı olayı anlattığı aşikar olan bu üç kayıt, Muaviye tarafının Hz. Ali'nin Emîru'l-mü'minin olarak vesikaya yazılmasına itiraz etmesiyle, dini ve siyasi bakımdan artık antlaşmanın yapılamayacağını düşünen bir grubun ortaya çıktığını ve bunların ilk Hâriciler olduğunu göstermektedir.

Sonuçta Hz. Ali, anlaşmayı yapmaktan vazgeçmedi. Halife olduğunu gösteren '*emirülmüminin*' ifadesinin silinmesine razı oldu. Bunun üzerine taraflar arasında tahkîm vesikası yazıldı.⁷⁷ Bu antlaşma metninde Hz. Ali, sadece kendisine tabi olanların siyasi lideri olarak yer aldı ve yaptığı mücadelenin meşruiyetini tespiti de hakemlere bıraktığını kabul etti. Bu, kendisini halife olarak kabul edip Allah için desteklediklerini düşünenler bakımından kabul edilemez bir durumdu. Nihayet belgenin resmîyeti, altına her iki tarafın şahitlerinin adları kaydedilerek tescillendi.⁷⁸

Yapılan anlaşmayla, Hz. Ali, emri altında olması gerektiği halde, kendisine isyan edip boyun eğmeyen Muâviye'yi anlaşmaya oturan eşit haklara sahip taraf olarak kabul etti. Muaviye tarafının tahkîm vesikasına Hz. Ali'nin "*emîru'l-müminîn*" olarak yazılmasına itiraz etmesi, Iraklı askerler içinde bir grubun, anlaşma yapmaktan vazgeçip savaşa dönmeyi istemelerine sebep oldu. Yapılan tartışmaların ardından Hz. Ali'nin anlaşma metninden unvanının silinmesine razı olması, Muâviye ve taraftarlarının onun halifeliğini tanımamasını ve ona karşı mücadele etmelerini meşrulaştırdı. Buna karşın başlangıçtan beri meşru halife olduğuna inanarak kendisine destek verenlerin mücadelelerinin meşruiyetini sorgulanır hale getirdi. Tarafların kendilerine tabi olanların liderleri olarak kayda geçmesi, Hz. Ali

⁷⁶ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 508-509.

⁷⁷ Tahkîmname için bk. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 504-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 114-115; Belâzurî, *Ensâb*, III, 108-111; Taberî, *Târîh*, III, 103-104 (Ebû Mihnef). Krş. Dîneverî, *Ahbâr*, 194-196; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 403; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 293; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320; Hamidullah, *el-vesâiku's-siyasiyye*, nr. 372, s. 538-544; Ahmet Önkâl, "Tahkîm Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem*, 1/2, 2003, 43-44.

⁷⁸ Şahitlerin adları için bkz. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 506-508, 511; Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 504-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 114-115; Belâzurî, *Ensâb*, III, 108-111; Belâzurî, *Ensâb*, III, 109; Taberî, *Târîh*, III, 104; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 293-294.

ile Muaviye'nin siyasi mücadelelerinde tamamen eşit olduklarını resmileştirdi. Böylece hakemler, yetkileri eşit olan iki tarafın arasını Kur'an hükümlerine göre bulmak için görevli hale geldi.

Unvan meselesinden sonra nalaşma yapılmasına karşı çıkan ve antlaşma yapıldıktan sonra da antlaşmanın reddini isteyen Iraklı askerlere göre, Hz. Ali'nin halifeliğinde bir şüphe yoktu. Dolayısıyla Suriyeliler, Allah'ın hükmünü kabul edeceklerini söylemekle, onun halifeliğini de kabul etmiş olmalıydılar. Ancak durumun hiç de düşündükleri gibi olmadığını, tahkîmnâme denilen hakemlerin tayin ve sorumlulukları ile ilgili belge hazırlanırken öğrendiler. İşte bundan sonra onlar, anlaşmanın yazılmasından vazgeçilip, hala isyana devam eden Suriyelilere karşı savaşmanın artık dinen gerekli ve zorunlu olduğunu söylemeye başladılar. Dolayısıyla onlar, tahkim anlaşmasının yazımında unvan meselesi ortaya çıkıncaya kadar anlaşmanın yapılmasını isterken, unvan krizinden sonra anlaşmanın yapılmasından vazgeçip tekrar savaşa dönülmesi gerektiğini ileri sürdüler.

Muhtemelen unvan konusunda çıkan anlaşmazlığın lehlerine sonuçlanmasını bekleyen Iraklı askerler, 'Emîru'l-Mü'minîn' ifadesinin anlaşma belgesinden silindiğini, anlaşma metni Eş'as tarafından askerlere ilan edilirken öğrendiler. Unvan krizi çıktığında, her ne kadar Muâviye tarafının, Hz. Ali'nin halifeliğini henüz kabul etmediği ortaya çıkmışsa da, yapılan tartışmaların nasıl sonuçlanacağı belli olmadığından, savaşa dönülmesini isteyenlerin tepkisi sınırlı kalmıştı. Zira henüz belge yazılmadığından Şam tarafının bu unvanı kabul etme ihtimali vardı. Bununla birlikte Iraklı askerler içinde Hz. Ali'nin halifeliği kabul edilmedikçe anlaşmanın yapılmaması gerektiğini savunanların seslerini çıkarmaya başladıkları söylenebilir. Büyük bir ihtimalle Eş'as, savaşa dönmeyi isteyenlerin diğer askerler üzerindeki etkisini azaltmak için anlaşma metnini bir an önce askerlere ilan etmek istedi.

Eş'as b. Kays, belgenin içeriğini askerlere duyurmak üzere atıyla birlikleri dolaşarak metni okumaya başlayınca, bazı birliklerin protestolarıyla karşılaştı. En şiddetli tepkiyi gösterenlerden biri Temimli Urve b. Udeyye⁷⁹, "Allah'ın buyruğu hakkında insanları ha-

⁷⁹ Urve b. Udeyye, Hâriciler içinde yer alır, Nehrevân'dan kurtulur, ancak Küfe valisi Ziyâd tarafından Muaviye'ye gönderilir. Muaviye ona dört halife hakkındaki görüşünü sorar. O da ilk iki halifeyi hayır ile anar, Hz. Osman'ın ilk altı yılını iyi, diğer altı yılını küfür olarak değerlendirir. Hz. Ali'yi de tahkime kadar iyi, sonrasını da küfür olarak değerlendirir. Muaviye'ye de ağır küfür-

kem mi tayin ediyorsunuz? Allah'ın kitabından daha sağlam bir kayıt mı var? Savaşırken şüphede miydiniz? Hüküm yalnızca Allah'a aittir sözlerini söyleyerek Eş'as'a saldırdı. Onun saldırısına Yemenliler kızıp tepki gösterince, Temim kabilesinin önde gelenlerinden Ahnef b. Kays, Mis'ar b. Fedekî, Ma'kıl b. Kays ve Şebes b. Rib'î, Eş'as'a gidip özür dileyerek barıştılar.⁸⁰ Eş'as anlaşmayı okurken diğer birliklerden de *"Hüküm sadece Allah'ındır!"* tepkileri ile karşılaştı.⁸¹

Muhtemelen Muaviye tarafının Hz. Ali'nin unvanının vesikaya yazılmasına karşı çıkmasından sonra, tahkim işinden vazgeçilmesini savunanlar görüşlerini anlatarak taraftarlarını artırdılar. Dolayısıyla Eş'as tahkimnameyi ilan ederken Hâricîlerin temel yaklaşımı ve taraftar kitlesi önemli ölçüde oluşmuştu. Onların görüşünü benimseyenlerden Urve b. Udeyye gibi birkaç kişi tahkimname ilan edilince hemen sert tepki göstererek fevri davrandı. Daha sonra diğerleri de seslerini yükseltmeye haklılıklarını haykırmaya başladılar.

Nasr b. Muzâhim'in Ömer b. Sa'd'dan uzunca bir rivayetine göre,⁸² Eş'as, anlaşma metnini Iraklılara ve Şamlılara okuduktan sonra Ali'ye gidip, herkesin anlaşmayı kabul ettiğini, ancak Râsiboğulları ile az sayıda insanın karşı çıktığını belirtip Iraklılar ile Şamlıların anlaşmaya karşı çıkanları birlikte öldürmelerini teklif etmiştir. Hz. Ali bunların az sayıda olduğunu öğrenince teklifi kabul etmemiş; ancak kısa zaman içinde her taraftan şu sesler yükselmeye başlamıştır: *"Hüküm Allah'ın'dır ey Ali! Senin değil. Allah'ın dininde insanların hüküm vermesine razı değiliz. Muâviye ve arkadaşları hakkında Allah, ya öldürülmeleri ya da Allah'ın buyruğuna girmeleri şeklinde hükmünü vermiştir. İki hakeme razı olunca hata işledik ve sonra bun-*

ler eder. Bunun üzerine Muaviye onun boynunu vurdurur. Bkz. Muberrred, *el-Kâmil*, III, 180-181.

⁸⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 513; Belâzurî, *Ensâb*, III, 110, 112; Muberrred, *el-Kâmil*, 179-180; Dîneverî, *Ahbâr*, 197; Taberî, *Târîh*, III, 104; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 321.

⁸¹ Belâzurî'nin bir rivayetine göre, Yezid b. Âsım el-Muhâribi ilk *"lâ hukme illallah"* diyen kişidir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 110). Dîneverî'ye göre, Eş'as, anlaşmayı Anze kabilesine okuyunca, Ca'd ve Ma'dân adlı iki kardeş *"lâ hukme illa li'llah"* deyip, Şamlılar üzerine yürümüşler ve savaşarak ölmüşler. Sonra Murad kabilesine okuyunca onların dindarlarından Salih b. Şakîk, *"lâ hukme illa lillah, müşrikler beğenmese de"* demiştir. Daha sonra Râsib oğullarına uğrayınca onlar, *"Allah'ın dininde insanlar hakem yapılmaz"* diye bağırmişler. Sonra da Temimlilerden Urve b. Üdeyye, *"Allah'ın dininde insanları hakem mi tayin ediyorsunuz, ölülerimiz nerede ey Eş'as?"* diyerek tepki göstermiştir (Dîneverî, *Ahbâr*, 196-197).

⁸² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 513-516.

dan dönüp tövbe ettik. Ey Ali! Bizim gibi sen de hatandan dön ve Allh'a tövbe et. Bunu yapmazsan senden uzaklaşacağız". Bunun üzerine Hz. Ali onlara, karşı tarafa söz verip anlaştıklarını, yapılan anlaşmaya uymanın Allah'ın emri olduğunu⁸³ ve bundan dönülemeyeceğini söyleyince, ondan uzaklaştılar.⁸⁴

Bu rivayete göre anlaşmadan vazgeçip savaşa dönülmesini isteyen kişiler, başlangıçta savaşın durdurulmasını istemişler ve hakemlerin tayininde de istekli olmuşlardır. Tahkim anlaşmasının içeriğini öğrendikten sonra hata yaptıklarını anlayıp tövbe etmişlerdir. Çünkü Muâviye ve arkadaşlarının bu anlaşmayla Allah'ın buyruğuna girmedikleri ortaya çıkmıştır. Zira halife Osman, Allah'ın buyruğuna uygun olarak öldürülmüştür ve onun haksız yere öldürüldüğünü iddia etmek Allah'a isyan anlamına gelmektedir. Onlara göre bu anlaşmayla Allah'ın açık hükmü varken karar vermek üzere iki hakem tayin edilmiştir. Diğer yandan Hz. Ali de meşru halifedir ve bunu kabul edinceye kadar Muâviye ve taraftarlarıyla savaşmak gerekir.

Tahkim anlaşmasını protesto edenler ile Şamlıların sözcüsü Hamel b. Mâlik arasında gerçekleştiği nakledilen diyalog iki tarafın görüşlerini açıkça ortaya koyar niteliktedir. Sözü edilen rivayete göre Hamel b. Mâlik, iki ordu arasına gelerek anlaşmayı protesto edenlere yönelip niçin anlaşmaya karşı çıktıklarını sordu. Onlar ona verdikleri cevapta, Allah'ın indirdikleriyle hükmedilmediğini, öldürülmesi helal olanın haram, haram olanın da helal sayılarak Allah'ın emrine uyulmadığını, Osman b. Affan'ın öldürülmesi helal olduğu halde, Muaviye'nin bunun tersini iddia ederek helali haram saydığını, bu iddiasından vazgeçip tövbe ederek dinin hükümlerine boyun eğmediği takdirde onunla savaşmanın Allah'ın emri olduğunu, oysa tahkîmnâme metnine göre bu emrin ihlal edildiğini, Allah'ın açık hükmü yok sayılarak bu konuda hakem tayin edildiğini ileri sürdüler. Hamel b. Mâlik onlara verdiği cevapta, halife Osman'ı muhaliflerinin ondan tövbe etmesini istediklerinde tövbe ettiği halde istişare/yargılama yapmadan acele edip haksız yere öldürdüklerini, tahkîmnâmeyle hakemlerin, onun günahlarını baştan sona Kur'an ayetlerine göre değerlendirip haklı mı yoksa haksız mı öldürüldüğü-

⁸³ Hz. Ali şu ayetlere dayanmaktaydı: Mâide 5/1; Nahl 16/19.

⁸⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 513-514, 517-518; ayrıca krş. İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Muhammed Ebi'l-Fadl İbrahim, Dâru İhyâil-Kütübi'l-Arabiyye, 1385/1965, II, 338.

ne karar vereceklerini, eğer Kur'an onun öldürülmesini helal sayıyorsa, kendilerinin bunu kabul edip davalarından vazgeçeceklerini, haram sayıyorsa Iraklılar hatalarından tövbe edeceklerini şu sözlerle ifade etti: *"Biz, onun (halife Osman'ın) günahlarını başından sonuna kadar Allah'ın kitabına sunmanızı kabul ettik. Eğer Kur'an onun kanını helal sayıyorsa, biz hem ondan ve ona yardım edenden hem de onun kanını isteyenden uzağız. Eğer Allah'ın kitabı onun kanını haram kılıyorsa, siz Allah'a tövbe edersiniz... Biz Kur'an'ı okuyan, onun tamamını bilen bir topluluğuz. Bize kanlarımızı helal saydığınız işi anlatın!"*⁸⁵ Orada bulunan insanlar Hamel'e verdikleri cevapta, Kur'an'ı iyi bilen birer kişi seçtiklerini ve bunların Kur'an'ı tetkik edip karar vereceklerini, her iki tarafın da Kur'an'ı kabul edip tenziliinde birleştiklerini; fakat Hz. Osman'ın öldürülmesi meselesini değerlendirirken Kur'an yorumunda/tevilinde ayrılığa düştüklerini; bu işi çözmek için Kur'an'ın tamamını bilen hakemlerin, Kur'an'ın diriltiğini diriltmek, öldürdüğünü öldürmek, onda bulamadıkları hususlarda adil birleştirici sünnete başvurmakla yükümlü olduklarını belirttiler.⁸⁶ Yine müslümanlar, karşı tarafa haksızlık yapılmayacağını, başlangıcından itibaren hakka çağırıp onun için mücadele ettiklerini; halife Osman, işlediği günahlardan tövbe edince onun aleyhine çalışmaktan vazgeçtiklerini ancak, tövbesine uymayıp aleyhlerinde hüküm vermeyi sürdürünce, halifeliği can ve mallarını koruyacak birisine vermek için onu görevden ayrılmaya çağırdıklarını, bunu yapmayıp günahında ısrar edince, savaşarak onu öldürdüklerini; onu dost edinenlerle savaşırken haksız olduklarına ilişkin Kur'an'dan delil istemeleri üzerine, niyetleri farklı da olsa, haksız ve isyancı olduklarını itiraf etmeleri ve tövbe edip yanlıştan dönmelerini sağlamak amacıyla bu anlaşmaya uymakta bir sakınca görmediklerini; fakat isyanlarında ısrar ederlerse Allah'ın emrine dönmelerini sağlayıncaya kadar onlarla savaşacaklarını, hatta bu durumda kötülüğü emredip iyiliği yasaklayarak ona karşı savaştıkları için inanç ve amellerinin boşa gideceğini belirtip⁸⁷ yapılan anlaşmanın amacının

⁸⁵ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 514-515.

⁸⁶ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 515.

⁸⁷ Iraklılar halife Osman'ın işledikleri günahlar sebebiyle ölümü hak ettiğine inanıyorlardı ve hakemlerin kararının da böyle çıkacağını düşünüyorlardı. Bu nedenle onlar, Muâviye tarafının hakemlerin Kur'an'a göre vereceği karara uymadığı takdirde imandan uzaklaşmış olacaklarını Kur'an'daki şu ayete dayandırıyorlardı: *"Doğrusu ortakçların çoğu, birbirlerinin haklarına tecavüz ederler. Yalnız iman edipte iyi işler yapanlar müstesna. Bunlar da ne kadar az!"* Bkz. Sa'd 38/24.

Kur'an ve Sünnete uymak olduğuna delil olarak Âli İmrân suresinin 23. ve Nur suresinin 50 ve 51. ayetlerini okudular.⁸⁸

Bununla birlikte Hâriciler her taraftan, "Allah'tan başka hakem yoktur! Allah'ın dini hakkında insanların hüküm vermesine razı değiliz. Muâviye ve ashabi hakkında Allah, öldürülmeleri ya da bizim haklarındaki hükmümüze sokulmaları şeklinde onlar hakkında hükmünü vermiştir. Biz ilki hakemi kabul ettiğimiz zaman hata ve zelle işlemiştik. Biz rabbimize tövbe ederek bundan döndük. Sen de bizim gibi dön! Aksi halde biz senden beriyiz." dediler.⁸⁹ Bunun üzerine Hz. Ali onlara ayetlere dayanarak anlaşmadan sonra dönemeyeceğini belirtti. Onlar da, Hz. Ali'den şirke düştüğünü söyleyerek uzaklaştılar.⁹⁰

Görüldüğü gibi anlaşma metni yazılırken Muâviye tarafının Hz. Ali'yi halife olarak tanımadığı ortaya çıkınca, Irak ordusunda Hâricilerin duruşu netlik kazandı. İsyancı konumunda olan Muâviye ile artık anlaşmanın yapılamayacağına, aksi takdirde Allah'ın emrinin ihlal edilmiş olacağına, onların Allah'ın emrine dönmelerini sağlayıncaya kadar savaşmanın Allah'ın emri olduğuna inandılar. Allah'ın bu emrini yerine getirmek için canlarını vermeye hazır olduklarını vurguladılar ve Hz. Ali'den de kendileri gibi davranmasını beklediler.⁹¹ Hz. Ali ise askerlerinin büyük kısmının barıştan yana olduklarını görüyordu;⁹² yapılan anlaşmayı reddetmesi du-

⁸⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 515-517. Ali İmrân 3/23: "Kendilerine kitaptan bir pay verilenleri görmez misin ki, aralarında hükmetmesi için Allah'ın kitabına çağırılıyorlar da, sonra içlerinden bir grup çayarak geri dönüyor." Nur 24/50-51: "Kalplerinde bir hastalık mı var; yoksa şüphe ve tereddüt içinde midirler? Yoksa Allah ve Resulü'nün kendilerine zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar? Hayır, asıl zalimler kendileridir. Aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Resulü'ne davet edildiklerinde, "işittik ve itaat ettik" demek sadece müminlerin söyleyeceği sözdür.. İşte asıl bunlar kurtuluşa erenlerdir."

⁸⁹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 517.

⁹⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 517.

⁹¹ Belâzuri'nin bir rivayetine göre, Beni Yeşkürden bir kişi, Hz. Ali'ye gelerek "Ey Ali, imandan sonra irtidat ettin, yakinden sonra şüpheye düştün. Allahım onların sahifelerinden ve içindikilerden uzağım ve sana sığınırım" demiştir. Sonra Hz. Ali'nin taraftarlarına saldırıp birisini öldürünce, Hemedanlı birisi de onu öldürmüştür. Bk. Belâzuri, *Ensâb*, III, 111.

⁹² Belâzuri'nin el-Medâini'den naklettiği bir rivayete göre, Alkame, Hz. Ali'ye "Muâviye ile iki hakemin hükmetmesi konusunda anlaşılıyor musun?" diye sormuş; o da "Ben yapmıyorum, ben zulme uğradım" cevabını vermiştir. Belâzuri, *Ensâb*, III, 110. Yine Belâzuri'nin el-Medâini'den başka bir rivayetine göre, İbn Abbas'a Hz. Ali'yi iki hakeme sevk edenin ne olduğu sorulun-

rumunda sadece kendi askerlerinin büyük bir kısmının muhalefetiyle karşılaşmayacak, Muâviye tarafı da kendisini Kur'an'ın hükmüne uymamakla suçlayacaktı. Bununla birlikte anlaşmaya karşı olan Eşter ve Süleyman b. Surad gibi bazı askerler, halifenin içinde bulunduğu şartları düşünerek onu anlayışla karşıladı.⁹³ Bazıları ise anlaşmanın sonucunun halife açısından iyi olmayacağını tahmin ederek ona anlaşmadan vazgeçmenin bir yolunun olup olmadığını sordu.⁹⁴

Yapılan anlaşmada Hz. Ali'nin halife olduğunun kabul edilmemesi ve isyancı olmaya devam eden Muâviye ile anlaşma yapılması Iraklı askerlerin bir kısmını hayal kırıklığına uğrattı. Zira hakemler hem Muâviye hem de Hz. Ali tarafı hakkında karar vereceklerdi. Hatta Hz. Ali'nin halife olarak zikredilmemesi, hilafet meselesini de hakemlerin konusu yapıyordu. Oysa Iraklı dindar askerler, Allah'ın emrine uyararak meşru halife Hz. Ali'ye isyan eden Muâviye'ye karşı savaşmışlardı ve bunda kuşkuları yoktu. Hz. Osman'ın Kur'an'ın hükmüne uyularak öldürüldüğü inancında oldukları için⁹⁵ Muâviye'nin isyancı olduğundan emindiler. Muâviye ve taraftarlarının isyancı olduklarını düşünerek, hakka dönmelerine kadar kanlarının akıtılmasının helal, bu uğurda savaşarak ölenlerin de şehit olduğuna inanan Iraklı dindar askerler, kendi haklılıklarının tehlikeye düştüğünü görerek anlaşmadan vazgeçilmesini istediler.⁹⁶ Ayrıca onlar, tahkim barış antlaşmasından önce meşru halife durumunda olan Hz. Ali'nin "*Emîru'l-mü'minîn*" unvanını bırakmakla, meşruiyetini kaybettiği ve devletin başsız kaldığı hissine de kapıldılar.⁹⁷

ca o, "*İraklılar kılıçtan usandılar, Şamlıların duymadığı üzüntüyü duydular, aralarında ayrılık oldu, onlardan gevşeklik gösterenleri Ali görünce, kendinden ayrılmalarından korkup tahkime meyletti... Onunla beraber kılıçta sabreden olsaydı, fetih yakın olurdu.*" karşılığını vermiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 110-111.

⁹³ Anlaşma sonrası Süleyman b. Surad, Hz. Ali'ye gelerek, "*Ey Mü'minlerin Emiri, yardımcıları bulsaydın, bu sayfayı yazmazdın,*" demekle onun içinde bulunduğu şartlar gereği anlaşmayı kabul etmek durumunda kaldığını dile getirmiştir. Bkz. Dîneverî, *Ahbâr*, 197.

⁹⁴ Anlaşma yapıldıktan sonra, Muhırz b. Huneys b. Dali', Hz. Ali'ye, "*Ey Mü'minlerin Emiri, bu anlaşmadan dönmenin bir yol yok mudur? Vallahi ben onun seni alçaltacağından/rezil edeceğinden korkuyorum.*" deyince Hz. Ali, "*yazdıktan sonra mı onu bozacağız? Bu caiz olmaz*" karşılığını vermiştir. Bkz. Dîneverî, *Ahbâr*, 197.

⁹⁵ Nasr, *Vak'atu Sıffîn*, 189; Taberî, III, 94-95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 313.

⁹⁶ Fığlalı, *Hâriciliğin Doğuşu*, s. 250-1.

⁹⁷ Abdülhalık Bakır, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 41-42. Wellhausen, Urve b. Udeyye'nin teokrasi devletinde hakimi-

Kısacası tahkimnamenin yazılması aşamasında, Hz. Ali'nin hilafetini gösteren “*Emîru'l-mü'minîn*” unvanıyla yazılmasına Muaviye tarafının karşı çıkması, Irak ordusunda dindarlıklarıyla tanınan ve ilk Hâricilerin esasını oluşturan bir grubun, antlaşma yapmaktan vazgeçilerek savaşa dönülmesini istemelerine yol açmış; Hz. Ali bu talebi kabul etmeyince ayrılış başlamıştır. Öyle görünüyor ki, Hâricileri fiili olarak Hz. Ali'den ayrılışa götüren ve bir grup olmalarını sağlayan, sözü edilen taleplerinin dini temelinin de olduğuna inanmalarıdır.

4. Hâricilerin Harura'da Toplanması

Tahkimnâmenin kabulünden sonra Hz. Ali'nin ordusunda ayrılık açıkça ortaya çıktı. Hz. Ali'nin tahkimi reddetmesini ve antlaşmadan dönmesini isteyen Hâriciler ile Hz. Ali'nin düşüncesini paylaşan askerler arasında ciddi tartışmalar yaşandı.⁹⁸ Hâriciler ayrılırken, Hz. Ali'ye taraftarları, “*Senin dostunun dostu, düşmanının düşmanı olarak sana yeniden beyat edeceğiz*” dediklerinde Hâricileri onlara, “*Sizler ve Şam halkı küfürde atbaşı beraber gidiyorsunuz. Şamlılar Muâviye'ye işlerine gelenleri kabul, gelmeyenleri reddetmek suretiyle; siz de Ali'ye dost bildiğine dost, düşman bildiğine düşman olmak üzere beyat ettiniz*” karşılığını verdiler.⁹⁹

Bu kayıtlar, tahkimnâmenin kabulünden hemen sonra Hz. Ali'nin halifeliğinin askerleri arasında tartışmalı hale geldiğini, Hâricilerin onun halifeliğinin geçerliliğini yitirdiğini, bunu tekrar kazanabilmesi için antlaşmayı reddedip asilerle mücadele ederek halife olmanın gereğini yerine getirmesini savunduklarını, buna karşın onun yanında yer alanların ona tekrar biat ederek bağlılıklarını ifade ettiklerini, Hâricilerin ise bu biati büyük günah ve suç olarak değerlendirdiklerini göstermektedir.

Nitekim Hz. Ali, yapılan antlaşmaya bağlı kalarak sonucun beklenmesi gerektiği kanaatinde olanlarla birlikte Küfe'ye döner-

yet sorunu üzerinde verilecek kesin kararın iki insanın eline bırakılacağını öğrenince kızdığını ve Ali'yi mücadeleyi durdurmak hususunda sıkıştıranların başlıcalarının şimdi onu, teokrasinin geleceğini iki müzakerecinin sağduyusuna bırakmakla suçladıklarını belirtir (Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 2).

⁹⁸ Mes'ûdî, tahkimnamenin kabulüyle insanların birbirine düştüğünü, kardeş kardeşle, baba oğul ile karşı karşıya geldiğini, birbirlerine sövmeye ve vurmaya başladıklarını belirtir (Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405).

⁹⁹ Taberî, *Târîh*, III, 109, 116; krs. Belâzurî, *Ensâb*, III, 121-122 .

ken,¹⁰⁰ onun artık halife olma vasfını yitirdiğini düşünen ve anlaşma kararından hemen dönmesini ve tövbe ederek tahkimi reddetmesini isteyen¹⁰¹ yaklaşık on iki bin kişi¹⁰² ondan ayrılarak Harûra'da toplandılar. Orada kendilerine, Şebes b. Ribî et-Temîmî'yi askeri komutan, Abdullah b. el-Kevvâ el-Yeşkuri'yi de namaz kıldırmak üzere imam seçtiler. İdareyi ele aldıktan sonra halifenin şûra ile belirleneceğini, biatin iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak üzere Allah'a olduğunu ilan ettiler.¹⁰³ Böylece onlar kendilerini tahkim anlaşmasının kabul edilmesiyle işlenen büyük günahattan dönülmesini ve hatanın düzeltilmesini sağlamak amacıyla Allah'ın İslam toplumunda olmasını istediği iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan grup olarak nitelendirdiler.¹⁰⁴

Hâricilerin ibadete ve Kur'an okumaya düşkün oldukları bilinmektedir. Bunlar kendilerini Allah'ın buyruklarına uyulmasını sağlamak için adeta görevlendirilmiş sayıyorlardı. Bu uğurda ölmeyi ve öldürmeyi göze alabiliyorlardı. Bunun karşılığını dünyada değil ahirette bekliyorlardı.¹⁰⁵ Muhtemelen bu özellikleri başlangıçta kendileri gibi düşünmeyen çok sayıda insanı yanlarına çekmelerine yol açtı. Bu nedenle sayıları arttı.

Hâriciler içinde Ensâr ve Muhâcir bulunmaması şartı değil. Çünkü onların önemli bir kısmı Hz. Ali'ye biat etmiş, bir kısmı

¹⁰⁰ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 528-529; Belâzurî, *Ensâb*, III, 114; Taberî, *Târîh*, III, 108. Hz. Ali'nin, kendisine muhalefet eden askerleri bırakıp itaat edenlerle birlikte galip ya da mağlup oluncaya kadar savaşmaya niyetlendiği, ancak oğulları Hasan ve Hüseyin'in öldürülüp Peygamber neslinin kesilmesinden korkarak bu teşebbüsünden vazgeçtiği rivayet edilir. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 530. Diğer yandan Hz. Ali'nin Sıffin'de öldürülen askerleri için şehit olduklarını ifade ettiği belirtilir. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 531-532.

¹⁰¹ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 513-14.

¹⁰² Belâzurî, *Ensâb*, III, 114, 129; Ya'kübî, *Târîh*, II, 191; Taberî, III, 108; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405; Makdisî, *el-Bed'*, V, 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 280; Şemmâhî, *Siyer*, I, 48.

¹⁰³ Belâzurî, *Ensâb*, III, 114; Ya'kübî, *Târîh*, II, 191; Taberî, III, 108; Krş. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405. Belâzurî, halifenin şûradan sonra belirleneceğini söylediklerini kaydeder (Belâzurî, *Ensâb*, III, 114).

¹⁰⁴ İslam toplumunda iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir grubun bulunması gerektiğiyle ilgili Kur'an' ayetlerinden birisi şöyledir: "Sizden, hayra çağırın, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir topluluk bulunsun. İşte onlar, kurtuluşa erenlerdir." (Âl-i İmrân 3/104).

¹⁰⁵ Muhtemelen Hâriciler bunu, müminleri cennet karşılığı mallarını ve canlarını feda eden, tevbe eden, ibadetlerini yerine getiren, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan ve Allah'ın sınırlarını koruyan kişiler olarak vasıflandıran Tevbe suresinin 111 ve 112. ayetlerine dayanmaktaydılar.

Cemel grubunda bir kısmı Muâviye safında yer almış, bir kısmı da biat etmeyerek tarafsız kalmıştır. Hz. Ali'ye biat eden sahabilerin bir kısmı, iç savaflara katılmamıştır. Tahkimin kabulünden sonra da onlar yeni bir siyasi arayış içine de girmemişlerdir. Çünkü onlar, siyasi bölünmenin ve iç çatışmaların genel olarak müslümanların yıpranmasına ve iç barışın bozulmasına yol açtığını görmüşlerdir. Tahkimden sonra Hâricilerin görüşünü paylaşan iktidara talip Ensâr'dan ya da Muhâcirlerden yeni bir aday ortaya çıksaydı, belki ona tabi olanlar olabilirdi. Ancak böyle bir aday da ortaya çıkmamıştır. Diğer yandan İslam toplumunda Ensâr ve Muhâcirler, sosyal ve ekonomik bakımdan diğer toplum kesimlerine göre daha iyi konumdaydılar. Hz. Ömer'in kurduğu divan sistemine göre İslama erken girdikleri için İslam toplumunun en yüksek maaş alan grubundaydılar. Her şeyden önce gerek sahâbi olmanın ve gerekse yerleşik hayata sahip olmanın sağladığı birikimle temkinli hareket ediyorlardı. Hâriciler, onlara yeni ekonomik imkanlar sunacak durumda olmadıkları gibi, sosyal ve dini bakımdan da onların statülerinin aşağısındaydılar. Ayrıca Ensâr ve Muhâcirler istedikleri takdirde Hz. Ali veya Muâviye tarafında yer alabilecekleri gibi, onları hatalı gördüklerinde tarafsız kalabiliyorlardı. Dolayısıyla Ensâr ve Muhâcirler genel olarak Hâricilerin yanında yer almadılar.¹⁰⁶

Hz. Ali, tahkim karşıtı askerlerinin Harûra'da toplandıklarını öğrenince onların durumunu yerinde incelemek üzere Abdullah b. Abbas'ı onlara gönderdi.¹⁰⁷ İbn Abbas, hakem tayin edilmesinin meşruluğuna, karı koca arasındaki ayrılık hakkındaki "*Erkeğin ailesinden bir hakem gönderin*"¹⁰⁸ ayeti ile haram kılınmış avlamanın kefareti hususundaki "*İçinizden/sizden adil iki kişi buna karar verir/hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder)*"¹⁰⁹ ayetini delil gösterdi ve onlara neden tahkim anlaşmasına karşı çıktıklarını sordu. Onlar, Allah'ın karar/hüküm verdiği bir meselede, insanların hakem tayin etme hakkının olmadığını, sadece bu kararı uygulamakla yükümlü olduklarını; zikrettiği ayetlerde hakemin adil müslümanlardan olmasının şart koşulduğunu, Amr b. el-Âs'ın is-

¹⁰⁶ Bununla birlikte Hâricî yazarlar ilk Hâricîler içinde çok sayıda Bedir Savaşı'na katılan ashabın bulunduğunu ileri sürerler. Bk. Şemmâhî, *Siyer*, I, 48.

¹⁰⁷ Belâzurî, *Ensâb*, III, 121 (Ebû Mihnef); Ya'kûbî, *Târîh*, II, 191; Taberî, *Târîh*, III, 109. Onunla Sa'sa'a b. Suhân'ın da gönderildiği ile ilgili bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 126 (Zührî).

¹⁰⁸ Nisâ, 4/35.

¹⁰⁹ Mâide, 5/95.

yancı olarak kendilerine karşı savaşması nedeniyle adil olmadığını; isyanları sebebiyle Muâviye ve ona tabi olanlarla Allah'ın emrine dönmelerini sağlayıncaya kadar savaşmalarının Allah'ın verdiği bir hüküm olduğunu ve bu sebeple hakem tayin edilemeyeceğini ifade ettiler.¹¹⁰ İbn Abbas'ın verdiği yanıtlar onları ikna edemedi.¹¹¹ Bunun üzerine Hz. Ali Hâricilerle konuşmak üzere Harûra'ya geldi ve onların en çok değer verdiği Yezid b. Kays el-Erhabi'nin¹¹² çadırına gidip orada iki rekat namaz kıldıktan sonra onlara bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında tahkimi ve savaşın durdurulmasını kendisinin istemediğini, mushafı kaldırıncaya kendisinin bunun tuzak olduğu uyarısında bulunduğunu; tahkîmnâme metninde iki hakeme Kur'an'ın yaşattığını yaşatmayı öldürdüğünü de öldürmeyi şart koştuğunu, onların Kur'an'a göre karar vermeleri halinde buna karşı çıkamayacaklarını; bunun tersini yaparlarsa kararı kendilerini bağlamayacağını, Kur'an'ı hakem yaptıklarını ve hakemlerin onda bulunanları söyleyeceklerini belirtti.¹¹³ Hâriciler ona, neden ismini anlaşma metnine müminlerin emîri sıfatıyla yazdırmadığını, yoksa emirliğinde şüphesinin mi bulunduğunu sordular. Hz. Ali Peygamberin Hudeybiye'de anlaşma metnine adını "Rasûlullah" vasfıyla yazdığını halde müşriklerin itirazı üzerine sadece adıyla yazılmasına razı olmasını örnek gösterdi.¹¹⁴ Hâriciler, içlerinden tahkimi istemiş olanların tövbe ettiklerini ve savaşa dönmeye karar verdiklerini belirtip ona, "ya tövbe edersin ya da senden ayrılırız" uyarısında bulundular. Bunun üzerine Hz. Ali, "Ben Allah'a tövbe eder bütün günahla-

¹¹⁰ Belâzurî, *Ensâb*, III, 121; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 191-192; Taberî, *Târîh*, III, 109-110; Şemmâhî, *Siyer*, I, 48-49.

¹¹¹ İbn Abbas ile yaptıkları tartışmadan sonra ona kimsenin icabet etmediği ifade edildiği gibi, bin ya da dört bin kişinin icabet ettiği de rivayet edilir. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, III, 122, 126.

¹¹² Belâzurî, *Ensâb*, III, 122. Taberî'nin Ebû Mihneften bir kaydına göre, Hz. Ali, Hâricilere gönderdiği Ziyad b. en-Nadr'dan onların Yezid b. Kays'a daha fazla saygı duyduklarını öğrenerek Yezid'in çadırına gidip orada abdest alıp iki rekat namaz kıldıktan sonra Yezid'i Isbahân ve Rey bölgesine vali tayin etmiştir (Taberî, *Târîh*, III, 110). Hz. Ali'nin onun çadırında abdest alıp iki rekat namaz kılması belki de Hâricilerin Hz. Ali'yi dindışına çıkmakla suçlamalarının önüne geçmek içindi.

¹¹³ Belâzurî, *Ensâb*, III, 122-123.

¹¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, III, 123; krş. Müberred, *el-Kâmil*, III, 182; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405-406. Müberred'in kaydettiğine göre, Hudeybiye'de anlaşmanın kâtipliğini yapan Hz. Ali, Rasûlullah sıfatını silmeyi istememiş, bizzat Hz. Peygamber eliyle bunu silerek Muhammed b. Abdillâh yazdırmış ve Hz. Ali'ye, gelecekte benzer bir taleple karşılaşacağını ve bunu kabul edeceğini bildirmiştir (Müberred, *el-Kâmil*, III, 182).

rımı bağışlamasını dilerim” deyip onlara şehirlerine dönmelerini emretti. Bunun üzerine onlar Hz. Ali'ye, Muâviye ve taraftarlarıyla tekrar savaşmak üzere biat edip şehre döndüler.¹¹⁵

Hâriciler ayrılık gerekçesi olarak, Hz. Ali'nin Mü'minlerin Emiri unvanını sildirmesini,¹¹⁶ tahkimi kabul etmesini, tayin edilenlerin hakemlik vasfına sahip olmadıklarını, Kur'an veya Sünnet'te hükümün bulunmadığı hallerde ancak salih müslümanların hüküm verebileceğini, Allah'ın hüküm verdiği bir meselede, insanların hüküm vereme yetkilerinin bulunmadığını ileri sürdüler.

Gerek İbn Abbas ve gerekse Hz. Ali, 'Mü'minlerin Emiri' sıfatının silinmesini Hudeybiye'de 'Rasulullah' sıfatının silinmesine benzeterek bunun dini bakımdan sakıncasının olmadığını ifade etmişlerdir.¹¹⁷ Bilindiği gibi peygamberlik görevi Allah tarafından verilmekte ve Peygambere iman İslam'ın temel şartları arasında yer almaktadır. Bu nedenle Hudeybiye'de anlaşma metnine 'Rasulullah' sıfatının yazılmaması Müslümanların Hz. Peygamber'den şüphe etmelerine yol açmamıştır. Buna karşın halife, müslümanlar tarafından belirlenmekte ve onların biatiyle yetkilerini kullanmaktadır. Hz. Osman örneğinde olduğu gibi müslümanlar isterlerse halifeyi görevinden uzaklaştırıp bir başkasına biat edebilmektedirler. Diğer yandan Hudeybiye'de taraflar arasında hakem tayin edilmemiştir. Dolayısıyla tahkim anlaşmasından hilafet sıfatını sildirmekle Hz. Ali, kendini isyancı olduğuna inanarak savaştığı Muâviye ile aynı konuma indirmiştir. Halife olarak bütün müslümanların emiriyken bu sıfatı silmekle sadece kendisine tabi olanların lideri, Muâviye'nin de ondan bağımsız kendisine tabi olanların meşru lideri olduğunu kabul etmiştir. Adeta o, hilafet/devlet başkanlığı üniformasını/elbisesini üzerinden çıkarmıştır. Çünkü onun halife olarak anılmadığı tahkim anlaşması, tek taraflı değil her iki tarafın şahitlerinin onayladığı resmi bir belgeydi.

¹¹⁵ Belâzurî, *Ensâb*, III, 123; krş. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406; Şemmâhî, *Siyer*, I, 49-50. Müberred'in kaydettiğine göre, Hz. Ali, Yezid b. Kays'ın çadırında namaz kıldıktan sonra yaptığı konuşmada tahkimi kendisinin istemediğini, onların baskısıyla kabul etmek zorunda kaldığını onlara tasdik ettirdi. Hâriciler de ona, bu nedenle büyük günah işlediklerini ve bundan tövbe ederek döndüklerini, onun da kendileri gibi tevbe ettiği takdirde birlikte Kûfe'ye döneceklerini belirttiler. Ali bütün günahlarından tövbe ettiğini ifade edince onunla 6 bin kişi döndü(Müberred, *el-Kâmil*, III, 210).

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb*, III, 123; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 192.

¹¹⁷ Belâzurî, *Ensâb*, III, 123.

Eğer Hz. Ali anlaşma metninde halife olarak anılsaydı, hakemler sadece Hz. Osman'ın haklı mı yoksa haksız mı öldürüldüğüne karar verecekler; sonuca göre tarafların barışmasını sağlayacaklardı. Halife olarak Hz. Ali'nin konumu zayıflamayacak, tam tersine güçlenecek, Muâviye ve taraftarları da ona biat etmek zorunda kalacaklardı.

İbn Abbas ve Hz. Ali'nin iki hakem tayin edilmesinin dini bakımdan yanlış olmadığı ile ilgili ileri sürdükleri deliller de ikna edici değildir.¹¹⁸ Zira Hâriciler, Hz. Osman'ın öldürülmesinin Allah'ın bir hükmü olduğu inancındaydılar. Onlara göre hakem tayini ya Allah'ın hakem tayin edilmesini istediği konularda ya da Allah'ın hükmünü koymadığı meselelerde olabilirdi. Allah bir konuda açıkça hükmünü vermişse, insanlar bu hükme uymakla yükümlüydüler. Muhtemelen Hâriciler, Hz. Osman'ın Kur'an ve Sünnet'e uymamakla büyük günah ve suç işlediği ve bu nedenle haklı olarak öldürüldüğü inancındaydılar.¹¹⁹ Hz. Ali ve taraftarları, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ileri sürenlere karşı, onun Kur'an'ın hükmüne göre müslümanlar tarafından öldürüldüğünü ileri sürüyorlardı.¹²⁰ Bu gerekçelerle savaştıkları halde, yapılan anlaşma bu gerekçelerini ortadan kaldıracak veya zayıflatacak bir nitelik arz ediyordu.

Diğer bir itiraz konusu ise hakemlerin nitelikleriydi. İbn Abbas'ın Kur'an'dan verdiği örneklerden hareketle özellikle Amr b. el-Âs'ın hakem olamayacağını ileri sürdüler. Çünkü Amr, Kur'an'ın hükmünü hiçe sayarak isyancılar safında Müslümanlara karşı savaştığı için hükmüne uymadığı Kur'an'a göre karar vermek üzere

¹¹⁸ İbn Abbas hakem tayininin meşruiyetiyle ilgili Kur'an'dan getirdiği delillere Hâriciler, onun örnek gösterdiği ayetlerin hususiyetine işaret ederek Allah'ın özel olarak bu konularda hakem tayin edilmesini emrettiğini belirtip, kendi olaylarıyla bu hüküm arasında bir benzerliğin kurulamayacağını ifade ettiler.

¹¹⁹ Ebû Mihnefin bir rivayetine göre, Amr b. el-Âs'ın ordusunda bulunan Muâviye b. Hudeyc, Hz. Ali'nin Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekir'e, "Seni Osman'a karşılık öldüreceğim" tehdidinde bulununca, Muhammed ona şu cevabı vermiştir: "Osman adaletsizlik/zulüm yaptı; Kur'an'ın hükmünü terketti. Allah, 'Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler fasıklardır' (Mâide 47) buyurduğu için biz Osman'a düşman olduk ve onu öldürdük. Sen ve senin gibi insanlar bunu ona güzel gösterdiniz. İnşaallah Allah, bizi onun günahından temizlemiştir/kurtarmıştır. Sen onun suçuna ve büyük günahına ortaksın ve onun benzeri sana yapılacaktır." Bkz. Taberî, *Târîh*, III, 132. Bu rivayet, Hz. Osman'ı öldürenlerin haklı olduklarına inanarak bunu yaptıklarını ve onun mazlum öldürüldüğünü savunanların da cezalandırılması düşüncesinde olduklarını göstermektedir.

¹²⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 551-2; Taberî, *Târîh*, III, 94, 132.

hakem tayin edilemezdi. Öte yandan Ebû Mûsâ Hz. Ali'ye biat etmiş olsa bile, onun mücadelesini desteklememişti. Dolayısıyla müslümanların işleri hakkındaki kararı bu özelliklere sahip iki kişiye bırakılamazdı.

Ayrıca onlar, Hz. Peygamber ile kafirler arasında yapılan Hudeybiye anlaşmasının statüsünün Tevbe suresi 9/1-2. ve 28. ayetleriyle değiştiğini, benzer anlaşmanın yapılmasının yasaklandığını, mütecavizlerle savaşmanın Allah'ın bir emri olduğunu, mütecavizlerle savaşmayı gayri meşru sayan biri ile hakem usulüne baş vurulamayacağını; Allah'ın hüküm verdiği herhangi bir şey üzerinde insanın seçme hakkı bulunmadığını ayetlere dayanarak¹²¹ ileri sürdüler. Şayet Muâviye ve Amr, yapılan savaşın sonunda Allah ve Resulünün hükmüne boyun eğmeyi kabul etmiş olsalardı, bu davranışlarını Allah'ın, “*şayet biri ötekine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldıran tarafla savaşınız!*”¹²² hükmüne uyararak kabul edip onlarla dostluğu tazelemek durumunda olacaktı. Oysa Muâviye ve taraftarları haklı olduklarında ısrar edip, Hz. Ali'nin haksız olduğunda direniyorlardı. Onlara göre Hz. Osman haksız yere öldürülmüştü ve Hz. Ali meşru halife değildi. Hz. Ali taraftarları ise tam tersini düşünüyorlardı ve bunun için savaşmışlardı. Tahkimi kabul etmek Hz. Ali taraftarlarının haksız olabileceklerini kabul anlamına geliyordu. Halbuki onlara göre Hz. Osman Kuran'ın hükmüne göre öldürülmüştü ve bunun tersini iddia ederek onu desteklemek Allah'ın açık hükmünü ihlal anlamına geliyordu. Allah tarafından kararlaştırılmış bu mesele üzerinde hüküm verme işi insanlara havale edilemezdi.¹²³

Dolayısıyla Harûrâ'da toplanan Hâriciler, Hz. Ali'nin kendi görüşlerinin doğruluğunu kabul ederek hatasından tövbe edip tahkim antlaşmasını reddettiğini düşünerek, tekrar savaşa dönmek üzere biat edip onunla birlikte şehre döndüler. Kûfe'ye gelince, vergiler toplanıp savaş hazırlıkları yapıldıktan sonra düşman üzerine gideceklerini söyleyerek,¹²⁴ kamuoyu oluşturmaya başladılar. Ayrıca Hz. Ali'nin tövbe edip tahkimi dalalet ve küfür saydığını iddia ettiler.¹²⁵ Bunu duyan Eş'as, Ali'ye gelerek durumu sordu. Ali bu söylentilerin

¹²¹ Delil olarak Mâide 5/49-50, En'âm 6/115, Ahzâb 33/36, Hucurât 49/9. ayetleri okudular.

¹²² Hucurât 49/9.

¹²³ Fıglalı, agm, 255.

¹²⁴ Belâzuri, *Ensâb*, III, 123; Taberî, *Târîh*, III, 110; krş. Şemmâhî, *Siyer*, I, 50.

¹²⁵ Belâzuri, *Ensâb*, III, 132

doğru olmadığını hutbede ifade etti. Bunun üzerine Hâriciler “*Hüküm yalnız Allah’a aittir*” diyerek mescitten ayrıldılar.¹²⁶ Taraftarları bunların isyan ettiklerini ifade edince Hz. Ali, onlar saldırmadıkça onlarla savaşımayacağını açıkladı.¹²⁷

Belazuri’nin bir başka kaydına göre,¹²⁸ Hz. Ali Küfe camiinde halka hitabederken, Hâriciler ona tahkimle alçaklığı kabul ettiğini, imtihandan korktuğunu, oysa hükmün yalnız Allah’a ait olduğunu söylemişler ve onu Zümer suresinin 60 ve 65. ayetlerini okuyarak uyarmak istemişler, Hz. Ali’de Rum suresinin 60. ayetini okuyarak onlar hakkında Allah’ın hükmünü beklediğini söylemeye başlamıştır.¹²⁹

Bununla birlikte Hâriciler, Hz. Ali’nin tahkim anlaşmasından vazgeçeceği umuduyla Küfe’de tahkim karşıtı görüşlerini söylemeye devam etmişlerdir.¹³⁰ Nitekim Belazuri’nin ez-Zührî’ye dayanan bir rivayetine göre, Hz. Ali Siffin’den Küfe’ye geldikten sonra Hâriciler onunla altı ay tartışmayı sürdürmüşler ve onu emirliği hakkında şüphe ettiği, düşmanını hakem tayin ettiği, cihatta gevşeklik gösterdiği için eleştirerek “*Allah hakla/adaletle hükmeder*”¹³¹ ayetini onun aleyhine kullanmışlardır.¹³²

Hâricilerin bu faaliyetlerini bilen ve Hz. Ali’yi etkileyeceklerinden korkan Muaviye, hakemlerin buluşma tarihi yaklaştığında Hz. Ali’ye Ma’n b. Yezid es-Sülemî vasıtasıyla, “*Muâviye sözünü yerine getirmiştir, sen de sözünü yerine getir! Seni Temim ve Bekr’in bedevîleri görüşünden uzaklaştırmasın!*” mesajını göndermiştir. Bunun üze-

¹²⁶ Müberred, *el-Kâmil*, III, 210; krş. Şemmâhî, *Siyer*, I, 50.

¹²⁷ Müberred, *el-Kâmil*, III, 210.

¹²⁸ Belâzuri, *Ensâb*, III, 128 (Belâzuri – Ebû Hayseme- Vehb b. Cerîr- babası-es-Salt b. Behrâm’dan).

¹²⁹ Zümer, 39/65: “*And olsun, Allah’a ortak koşarsan, işlerin şüphesiz boşa gider ve hüsranda kalanlardan olursun.*” Rûm, 30/60: “*Sen şimdi sabret, bil ki, Allah’ın vadi gerçektir. İyice inanmamış olanlar sakın seni gevşekliğe sevk etmesin!*”

¹³⁰ Bir gün Hz. Ali hutbe irat ederken, onların “*lâhukmeillallah*” demeleri üzerine Hz. Ali, bunun kendisiyle batıl kastedilen hak bir söz olduğunu ifade edip onların bu sözle dünyevi otoritenin olmadığını iddia ettiklerini, oysa otoriteye gerek duyulduğunu, kendilerine saldırmadıkça onları serbest bırakacağını bildirdi. Hâriciler ise tahkime bağlı kalınmasını dini bakımdan büyük bir günah olarak telakki ediyorlardı. Belâzuri, *Ensâb*, III, 126 (Ebû Mihnef).

¹³¹ Mü’min, 40/20.

¹³² Belâzuri, *Ensâb*, III, 126.

rine Hz. Ali hakemi ile heyetini görüşmeye göndermek durumunda kalmıştır.¹³³

5. Hâricîlerin Hz. Ali'den Kesin Olarak Ayrılışları

Hâricîlerin Hz. Ali'den kesin olarak ayrılışları, Hz. Ali'nin hakemi Ebû Mûsâ'yı tahkimnâmeğe göre hakemlerin buluşma yerine göndermesiyle başladı. Bu tarihe kadar onlar, Hz. Ali'den tahkimnâmenin reddini beklediler. Muhtemelen onlar Hz. Ali'nin aslında kendi görüşlerini kabul ettiğini, savaşı istemeyen ileri gelenlerin baskısıyla siyaseten bu antlaşmayı reddedemediğini ancak bu cesareti gösterebileceğini düşünüyorlardı. Ne var ki gelişme onların umduğu gibi gerçekleşmedi, Hz. Ali, hakemini görüşmeye gönderdi.¹³⁴

Taberî'nin Ebû Mihneftan bir kaydına göre Hz. Ali, Ebû Mûsâ'yı göndermeye karar verince, Hâricîlerden Zur'a b. el-Burc et-Tâi ile Hurkûs b. Zuheyr es-Sa'dî ona gelerek "*Hüküm yalnız Allah'a aittir*" demişler. Hz. Ali de bu sözü aynen tekrarlayınca, Hurkûs, "*İşlediğin hatadan tevbe et, kararından dön ve Rabbimize kavuşuncaya kadar çarpışmak üzere bizimle birlikte düşmanımıza karşı çık!*" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, "*Ben bunu daha önce sizden istemiştim, fakat bana karşı geldiniz. Artık karşı tarafla aramızda yazışma oldu, şartlar ileri sürüp sözler vererek anlaşma yaptık. Ayrıca Allah 'Ahidleştiğiniz zaman Allah'ın ahidini yerine getirin. Allah'ı kendinize kefil kılarak pekiştirdiğiniz yeminleri bozmayın...'*"¹³⁵ buyurmuştur." cevabını verince, Hurkûs ona, yaptığıнын günah olduğunu ve tevbe etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Buna Hz. Ali, "*Bu günah değil, ancak görüşte acizlik ve fülde zaafıtır. Ben bunu size daha önce bildirmiş ve sizi bundan sakındırmıştım.*" karşılığını vermiştir. Bunun üzerine Zur'at, "*Ey Ali, Allah'ın kitabı hakkında insanların hakemliğine başvururaktan vazgeçmezsen, seni öldürerek Allah'ın rızası ve hoşnutluğunu talep ederim*" tehdidinde bulunmuştur.¹³⁶

Hz. Ali hakemini gönderince de Hâricîler kesin olarak ondan ayrılmaya karar verdiler ve ileri gelenleri toplanıp durumu gözden

¹³³ Belâzurî, *Ensâb*, III, 123, 120; Taberî, *Târîh*, III, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203; krş. Şemmâhî, *Siyer*, I, 50.

¹³⁴ Belâzurî, *Ensâb*, III, 120, 123; Taberî, *Târîh*, III, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 203; Şemmâhî, *Siyer*, I, 50.

¹³⁵ Nahl, 16/91.

¹³⁶ Taberî, *Târîh*, III, 113-114.

geçirdiler.¹³⁷ Abdullah b. Vehb burada yaptığı konuşmada, müminlerin en önemli görevinin iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak prensibini dünyaya yaymak olduğunu belirtip halkı zalim olan Kûfe'den bidatları reddederek çıkıp gitmeyi önerdi. Hurkus b. Züheyr de hakkı talep etmeyi ve zulmü inkâr etmeyi tavsiye etti. Hamza b. Sinan el-Esedî ise bu işleri yürütmek için bir emir seçmeyi önerdi. Onlar da emirliği sırasıyla Zeyd b. Husayn et-Tâî, Hurkûs b. Zuheyr, Hamza b. Sinan, Şureyh b. Evfâ'ya teklif ettiler, ancak onlar bu görevi üstlenmek istemediler. Bunlardan sonra teklifte buldukları Abdullah b. Vehb, emirliği, dünyayı istediği veya ölümden kaçtığı için değil, büyük sevap umduğu için kabul ettiğini belirterek biat aldı.¹³⁸

Abdullah b. Vehb biat aldıktan sonra ilk hutbesinde, Allah'ın iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere kendilerinden ahd ve misak aldığını, Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşırانlar için şiddetli azap bulunduğunu ve onlarla cihad etmenin hak ve sevap olduğunu ifade etti.¹³⁹ Ertesi gün bir toplantı yapan Hâricîler, Nehrevan'a gitmeyi ve Basra'daki kardeşlerini de oraya çağırmayı kararlaştırdılar. Sonra küçük gruplar halinde gizlice Kûfe'den çıkıp Nehrevan'a gittiler.¹⁴⁰

Ezruh'ta bir araya gelen hakemler, Hz. Osman'ın mazlumen öldürüldüğünü kabul ettiler ve kimin halife olacağı konusunda anlaşamadılar (37/658).¹⁴¹ Hakemlerin bu kararını öğrenen Hz. Ali, Kûfe'de halka bir konuşma yaparak taraflarca tayin edilen hakemlerin, Kur'an hükmünü ve sünneti bir tarafa atarak kendi keyiflerince karar verdiklerini, dolayısıyla artık isyancı durumunda olan Şamlılarla savaşmaya hazırlanmalarını istedi.¹⁴² Nehrevan'daki Hâricîlere bir mektup gönderdi. Kendisine tabi olmaları çağrısını yaptığı bu mektubunda hakemliklerine razı oldukları iki kişinin Allah'ın kitabına muhalefet ettiklerini, Allah'ın yol göstermesi olmaksızın kendi keyiflerine uyduklarını, sünnetle amel etmediklerini, Kur'an'ın hük-

¹³⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 121; Belâzurî, *Ensâb*, III, 137; Taberî, *Târîh*, III, 113-115; ayrıca krş. Dineverî, *Ahbâr*, 202.

¹³⁸ Dineverî, *Ahbâr*, 202; Taberî, *Târîh*, III, 115; krş. Belâzurî, *Ensâb*, III, 1137.

¹³⁹ Dineverî, *Ahbâr*, 202-203; Şemmâhî, *Siyer*, I, 50.

¹⁴⁰ Dineverî, *Ahbâr*, 203-205; Belâzurî, *Ensâb*, III, 137; Taberî, *Târîh*, III, 115-116; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 336-337; ayrıca krş. Müberred, *el-Kâmil*, III, 187, 212.

¹⁴¹ Hakemlerin görüşmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Önkal, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem*, 1/2, 2003, 46-65.

¹⁴² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123; Belâzurî, *Ensâb*, III, 140-141; Taberî, *Târîh*, III, 116-117; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 412-413.

münü yerine getirmediklerini, bu yüzden Allah, Rasûlü ve salih mü'minlerin bu iki şahısın suçundan beri olduklarını belirtti. Tahkim öncesi duruma döndüklerini ifade ederek ortak düşmanları üzerine yürüyeceklerini haber verip onları kendisine katılmaya çağırdı.¹⁴³ Böylece Hz. Ali, Hâricîlerin çizgisine geldiğini de ifade etmiş oldu.

Ne var ki Hâricîler onun bu mektubuna beklediği cevabı vermediler. Çünkü onlara göre Hz. Ali artık halife değildi. Kendileri de halifelerini belirleyip biat etmişlerdi. Bu nedenle Hz. Ali'ye cevaben yazdıkları mektupta, onun Allah için değil kendi nefsin için kızdığını, kafir olduğunu itiraf edip tövbe etmesi gerektiğini, ancak bu şartla onunla görüşebileceklerini belirttiler.¹⁴⁴

Bunun üzerine Hz. Ali, Hâricîlerden ümidini kesti ve onlar olmaksızın Şamlılar üzerine yürümeyi kararlaştırdı. Yola çıkmak üzereyken, Hâricîlerin Abdullah b. Habbab b. el-Eret'i karısı ile birlikte öldürdükleri haberini alınca,¹⁴⁵ bu olayı tetkik için el-Hâris b. Murre el-Abdî'yi gönderdi. Onu da öldürdüklerini öğrenince,¹⁴⁶ önce Hâricîler konusunu çözüp sonra Şam'a yürümeye karar verdi. Nehrevan'da toplanan Hâricîler üzerine yürüdü. Onlardan öldürülenlerin katillerinin teslimini istedi. Onlar buna yanaşmayınca,¹⁴⁷ onları ikna etmek ve sorunu savaştan çözmek için çalıştı. Bundan da sonuç alamayınca savaş kaçınılmaz hale geldi. Savaşa girmeyenlere eman veceğini söylemesi üzerine Hâricîlerden bir kısmı ayrıl-

¹⁴³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123; Belâzurî, *Ensâb*, III, 135, 141; Taberî, *Târîhi*, III, 117; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 338-339.

¹⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123; Belâzurî, *Ensâb*, III, 141; Taberî, *Târîhi*, III, 117; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 339. Hâricî kaynaklarına göre onlar Hz. Ali'yi Abdullah b. Vehb'e itaate ve tabi olmaya çağırdılar. Bk. Şemmâhî, *Siyer*, I, 50; Muhammad Kafafi, "Abû Sa'îd Muhammad b. Sa'îd al-Azdî al-Kalhatî'ye Göre Hâricîliğin Doğuşu", çev. Ethem Ruhi Fırlalı, *AÜFD*, XVIII, Ankara 1970, s. 186.

¹⁴⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 123, 126-127; Belâzurî, *Ensâb*, III, 142, 143-144; Taberî, *Târîhi*, III, 117-119; İbn Abdrabbih, *İkd*, II, 390-391; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 404; Makdisî, *el-Bed'*, V, 224; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 342. Abdullah'ın Sıffin savaşından dönerken katledildiği kaydediliyor ki, zaman olarak bu mümkün gözükmemektedir. Zira savaşın hemen akabinde bu durum olsaydı, Hz. Ali bunu Harura'da ve Küfe'de dile getirirdi.

¹⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 126-127; Belâzurî, *Ensâb*, III, 142; Taberî, *Târîhi*, III, 119; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 127; Belâzurî, *Ensâb*, III, 136, 144; Taberî, *Târîhi*, III, 120; Muberrid, *el-Kâmil*, III, 187; İbn Abdrabbih, *İkd*, II, 390-1; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 405; Makdisî, *el-Bed'*, V, 137.

dıysa da¹⁴⁸ geride kalanlar saldırıyı başlatınca, savaşa katılan Hâricilerin bir kaçı hariç hepsi öldürüldü (Safer 38/Temmuz 658).¹⁴⁹ Bu savaşa katılmayarak Nehrevan'ı terk eden Hâriciler ise daha sonra Hz. Ali'nin çağrısını kabul etmedikleri için Nuhayle savaşında öldürüldüler. Ancak onların az bir kısmı kaçarak kurtulabildi.¹⁵⁰

Ne var ki bu savaşlar, bir yandan Hz. Ali'nin desteğini ve askeri gücünü azaltırken diğer yandan geride kalan Hâricilerde ve öldürülenlerin yakınlarında ona karşı intikam arzularını doğurmuştur. Nitekim Hz. Ali, yeterli askeri desteği bulamadığı için Şamlılar üzerine yürüyememiş ve intikam duygularıyla hareket eden Abdurrahman b. Mülcem el-Murâdî adlı bir Hâricî tarafından hançerlenerek yaralanmış ve bu yaraların tesiriyle Ramazan 40 (Ocak 661) tarihinde vefat etmiştir.¹⁵¹

Sonuç

Sıffin Savaşı'ndan sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Hâricî olanların büyük bir kısmı, Mushafların kaldırılarak savaşın durdurulması çağrısı yapıldığında, bunu, Muâviye tarafının hatalarını anlayıp Kur'an'ın hükmünü kabul ettikleri şeklinde anlayıp, savaşın durdurulmasını istemişler ve bu durumda savaşın sürdürülmesini dinin hükümlerine göre haram saymışlardır.

Savaş durduktan sonra Muâviye'nin önerisiyle, Kur'an hükümlerine göre anlaşmazlığın, tarafların tayin edecekleri hakemlerce çözümlenmesi önerilince, savaşın devamını istemeyen Iraklı askerler gerek dini bilgisi ve gerekse siyasi tecrübesiyle tarafsız davranacağına ve barışı sağlayacağına inandıkları Ebû Mûsâ'yı teklif etmişlerdir. Daha sonra Hâricî olanların bir kısmı da onun hakem seçilmesini destekledi. Muhtemelen onlar bu seçimi yaptıkları sırada Muâviye'nin kimi hakem seçtiğini bilmiyorlardı. Dolayısıyla onlar, Ebû Mûsâ'yı, halifeleri Hz. Ali'ye isyan eden ve hatasını kabul ederek Allah'ın emrine

¹⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 1127-128; Belâzurî, *Ensâb*, III, 144-146; Dineverî, *Ahbâr*, 210; Taberî, *Târîhi*, III, 121; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 415-416.

¹⁴⁹ Belâzurî, *Ensâb*, III, 136, 146-147; Dineverî, *Ahbâr*, 210; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 192-193; Taberî, *Târîhi*, III, 121-122, 124; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 416-418. Krş. Halife, *Târîh*, s. 197;

¹⁵⁰ Muberrred, *el-Kâmil*, III, 195-196; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 372-373.

¹⁵¹ Hz. Ali'nin öldürülmesi olayı ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 1137-138; Belâzurî, *Ensâb*, III, 239-263; Dineverî, *Ahbâr*, 213-215; Taberî, *Târîh*, III, 155-156, 157-161; İbn Abdabbih, *İkd*, IV, 359; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 423-425; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 387-391; Şemmâhî, *Siyer*, I, 54.

dönen Muâviye ve taraftarları hakkındaki kararı Kur'an hükümlerine göre vermek üzere hakem seçtiklerini düşünüyorlardı.

Hâricilerin hakem olayına ilk tepkisi, Muâviye'nin, yardımcısı konumundaki Amr b. el-Âs'ı hakem tayin ettiğini öğrenmeleriyle ortaya çıkmış görünmektedir. Zira bir mesele hakeme götürülecekse, hakemin tarafsız olması beklenir. Nitekim Iraklılar bu ilkeye uygun olarak tarafsız kalmış olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi hakem göstermişlerdir. Buna karşın Muâviye, yanında en üst düzeyde savaşa katılan ve bu sebeple de hakem olma niteliğine sahip olmayan Amr b. el-Âs'ı hakem göstermiştir. Böylece Muâviye hakem değil, kendi tarafının çıkarlarını gözetecek müzakereci seçmiştir. Muhtemelen bu gelişme Iraklılarda ilk endişeyi uyandırmıştır.

Hâricileri ortaya çıkararak esas olay, tahkîmnâme metninin yazılması aşamasında meydana gelmiştir. Antlaşmanın kimler arasında yapıldığı yazılırken, Hz. Ali'nin *Emîru'l-Mü'minîn* sıfatıyla yazılmasına, Muâviye tarafı onun halifeliğini tanımadıklarını söyleyerek karşı çıkınca, Muâviye tarafının savaş öncesi düşüncelerinden ayrılmadıkları açıkça ortaya çıkmıştır. Böylece Iraklılar, Şamlıların isyancı konumunda olmayı sürdürdüklerini öğrenmişlerdir. Hz. Ali, bir süre *Emîru'l-Mü'minîn* sıfatıyla yazılması için ısrar ettiyse de ordusundaki barışı isteyenlerin baskısıyla geri adım atıp belgede bu unvanının yer almamasına ve adının yazılıp sadece kendisine tabi olanların lideri olarak anılmasına razı olmuş ve böylece adeta Muâviye tarafının haklılığını onaylamıştır. Yukarıda belirtilen düşüncelerle savaşın durmasını isteyen Hâriciler, unvan tartışması başlayınca, yanıldıklarını anlayıp hakem tayinine karşı çıkmışlardır.

Hz. Ali, haklı olduğu bir konuda karşı taraf kadar ısrarcı olmamakla halifeliğinden ve mücadelesinden şüphe edermiş gibi bir izlenimin doğmasına sebep olmuştur. Adeta savaşta yenilen tarafmış gibi metinden hilafet sıfatının kaldırılmasını kabul etmekle resmi olarak ümmetin halifesi olma iddiasından vazgeçmiş bir konuma düşmüştür. Anlaşma metnine göre o, iki müslüman gruptan sadece birisinin meşru lideridir, diğerinin ise meşru lideri Muâviye'dir. Dolayısıyla tahkîmnâme metni yazılmadan önce bütün müslümanların tek halifesi bulunurken, tahkîmnâme ile bu durum değişmiş, Müslümanların iki ayrı lidere bağlı iki siyasi grup olduğu kabul edilerek tüm Müslümanların emirinin kim olacağı hakemlerin kararına bırakılmıştır. Böylece ümmet halifesiz kalmış; Hz. Ali daha iş müzakerecilere havale edilmeden müzakereyi kaybetmiştir. Dolayısıyla Hz.

Ali'nin bu tavizinden sonra hakemin kimliğinin de pek önemi kalmamıştır.

İşte bu olaydan haberdar olan ve tepki gösterenler içinde yer alan Hâricîler, Hz. Ali'den anlaşmadan vazgeçerek savaşa devam etmesini istemişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Ali'nin meşru halife olduğuna inanarak ona destek vermeyi dini bir görev sayarak onun muhaliflerine karşı savaşmışlar, bu savaşlarda kendilerinden ölenlerin şehit olduğunda herhangi bir tereddüde düşmemişlerdi. Oysa şimdi tarafların tahkîmnâmeyi imzalamalarıyla, halife olduğuna inandıkları Hz. Ali sadece halifelik iddiasında bulunan kişi konumuna düşmüş, bu uğurda yaptıkları mücadelenin meşruiyeti ortadan kalkmış gibi bir sonuç ortaya çıkmıştı. Gerçekten Hz. Ali meşru halife olduğuna inanıyorsa, bunun gereği olarak, hala isyancı olmaya devam ettikleri ortaya çıkan Suriyelilere karşı Allah'ın hükmüne dönmelerine kadar savaşmalıydı. Aksi halde taraftarları aldatılmış, onun siyasi emellerine alet edilmiş sayılacaktı. Zira Iraklı dindarlar, Hz. Ali'nin halife olduğuna inanıp, yaptıkları savaşın dini meşruiyetinden şüphe etmeden binlerce insanı öldürdükleri gibi, binlerce arkadaşları da bu uğurda şehit olacaklarını düşünerek ölmüşlerdi.

Hz. Ali'yi bu anlaşmadan döndürmek için çabalayan ve Hâricî olan Iraklı askerler, Kûfe'ye girmeden halifeden ayrılıp Harûrâ' denilen yerleşim biriminde toplanmış ve Kur'an'a göre doğru olanın yapılması için harekete geçmişlerdir. Hz. Ali onlarla konuşup tövbe edince Kûfe'ye dönmüşler, ancak onun tahkimden vazgeçmediğini sözlü ve fiili olarak müşahade ettiklerinde, ondan ümitlerini keserek kendi halifelerini seçip Nehrevan'a gitmişlerdir. Hz. Ali hakemlerin görüşmesi kendisi için olumsuz sonuçlanınca, Hâricîlere mektup yazarak, onların başlangıçtan beri istedikleri noktaya geldiklerini, artık birlikte Suriye üzerine gidebileceklerini bildirmiştir. Ancak onlar, bunu kişisel çıkarı için istediğini söyleyerek reddetmişlerdir. Zira Hâricîler halifelerini seçmiş oldukları gibi, Hz. Ali'ye de güvenleri kalmamıştır. Hz. Ali, kendi egemenlik alanını bölen, taraftarlarının azalmasına ve meşru halife olduğu ile ilgili şüphelerin artmasına sebep olan Hâricîleri, önce kendisine katılmaları için ikna etmeye çalışmış, bunu başaramayınca, onlarla savaşıp büyük bir kısmını öldürmüştür.